

Het averechts handelen. De Geer in Lissabon. Naïef, wereldvreemd, eigengereid

Jan Kuijk en Hugo Pos

bron

Jan Kuijk en Hugo Pos, *Het averechts handelen. De Geer in Lissabon. Naïef, wereldvreemd, eigengereid*. In de Knipscheer, Haarlem 1997

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/pos_002aver01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de [gebruiksvoorwaarden](#).

De Geer komt thuis aan de Haagse Prins Mauritslaan 61 na van de koningin opdracht te hebben gekregen een kabinet te vormen. Een opname uit juli 1939.

Foto: Haags Gemeentearchief

De Geer in Lissabon
door
Hugo Pos

**[De Geer in Lissabon
door
Hugo Pos]**

So, without knowing she would do so, she took the turn that brought her into this particular street.

- Djuna Barnes, *Nightwood*

Het zit zo. Met Jan Kuijk, de vroegere adjunct-hoofdredacteur van het dagblad Trouw heb ik eens in de zoveel tijd een lunchafspraak in het restaurant Haesje Claes in de Spuistraat in Amsterdam. We wisselen daar, na eerst een glas ijskoude korenwijn tot ons genomen te hebben, van gedachten over voorbije en recente zaken die ons bezig houden. In den beginne ging het vooral over Suriname, maar allengs heeft de draagwijdte van onze gesprekken zich zodanig verruimd, dat van een centraal thema geen sprake meer is. Ik ben al jaren gepensioneerd, rechter af, en beschouw me, na enige verhalenbundels te hebben gepubliceerd, met enig recht als auteur. Jan, een stuk jonger, is met de VUT gegaan en studeert nu geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. We hadden elkaar een tijdje niet gezien, Jan was op reis naar Schotland geweest en ik verwachtte dan ook dat hij me over zijn wederwaardigheden heel wat te vertellen zou hebben. In plaats daarvan begint Jan te oreren over een studie die hij wil gaan maken.

‘Studie, wie, wat?’

‘De Geer.’

‘De Geer? Toch niet die De Geer die Engeland in de oorlog stiekem verlaten heeft om bij zijn vrouw in bezet Nederland te gaan uithuilen?’

‘Ja,’ zegt Jan, ‘over die De Geer heb ik het.’ Ik luister met een half oor naar zijn verdere uiteenzetting. De Geer gold toen ik in 1941 vanuit bezet Nederland Engeland wist te bereiken, daar als een verachtelijk heerschap, die het imago van een onverzettelijk vaderland onnoemelijke schade had berokkend. Ik wil Jan onmiddellijk toegeven dat onze kijk op het tijdperk van de oorlog na vijftig jaar wel aan enige herziening toe is, maar als je zelf niet zonder moeite vanuit Nederland de overkant hebt bereikt kun je nauwelijks sympathie opbrengen voor de man die de reis in omgekeerde richting heeft gemaakt. Ik moet Jan toen gevraagd hebben of De Geer voor hij uit Engeland vertrok erover (over zijn voornemen om naar Holland terug te keren) heeft gesproken. ‘Nee, dat heeft hij niet gedaan,’ zei Jan, die blijkbaar al in de stukken was gedoken. ‘Niemand wist er iets van.’

Niemand, misschien De Geer zelf niet. Deze gedachte komt plotseling bij me op. Zou het niet zo kunnen zijn dat De Geer, toen hij Engeland verliet met een opdracht van de regering om via Portugal naar Oost-Indië te gaan, zelf nog niet wist dat hij, eenmaal in Portugal aangekomen, zijn reisroute zou wijzigen? Zou het niet zo kunnen zijn dat De Geer toen juist datgene deed wat hij aanvankelijk niet van plan was te doen? Ik stel me zo'n keurige oude heer van zeventig voor die op het vliegveld van Lissabon wanhopig rondkijkt of hij de Nederlandse gezant ergens tussen de menigte ontwaart. Niet dat hij de man zou herkennen, maar de man behoort hem te kennen, naar hem toe te komen om hem te begroeten. Als na een kwartier vergeefs rondkijken niemand zich aandient realiseert hij zich met een schok dat hij geen

minister meer is, maar een ambteloos burger. Daar draaft geen gezant meer voor op. Inmiddels heeft een taxichauffeur hem met zijn valiezen hulpeloos zien staan rondkijken en biedt hem zijn diensten aan. Waarheen? De Geer kent maar één adres in Lissabon, dat van de ambassade. Het is tien uur in de ochtend en het personeel zal hem, mocht de gezant niet zo matineus zijn, wel binnenlaten. De chauffeur stopt de koffers in de achterbak en wacht op de man om hem het adres op te geven. Dat komt er niet van. De passagier schijnt diep in gedachten verzonken te zijn, want het blijft stil op de achterbank. Als het hem te lang begint te duren zet de chauffeur de meter aan. Dat helpt. Ambassador en nog iets wat hij niet verstaat hoort hij de man mompelen. De chauffeur knikt begrijpend, het is een adres dat hij kent. Hij is een spraakzame man die een mondje Engels spreekt. Hij vraagt de uit zijn lethargie gewekte passagier naar diens nationaliteit.

'Dutch,' zegt deze naar waarheid, hetgeen de chauffeur, die wel vaker internationale gasten heeft gereden, als Duits interpreteert. Voor hem een genoegzame aanleiding om zijn mening over de afloop van de oorlog te ventileren. Dat komt erop neer dat Duitsland - uw land zegt de chauffeur - de oorlog in feite al gewonnen heeft en dat Hitler binnenkort zijn entree in Londen zal maken. Als zijn passagier niet laat merken of hij het daarmee eens is of niet laat hij het daarbij. Niet alle Duitsers zijn blijkbaar op Hitler gebrand. Voor de rest van de rit doet hij er het zwijgen toe. Als we even aannemen dat de voor de taxichauffeur onverstaanbare woorden een zwakke poging van De Geer zijn geweest om het Nederlandse gezantschap aan te geven, dan had hij, toen de taxi voor

hotel Embaixador stilhield, de vergissing moeten hebben begrepen. In plaats van de chauffeur duidelijk te maken wat hij bedoelde gaat hij zonder meer akkoord met deze deviatie van zijn uitgestippelde koers en opent daarmee de deur voor de komende aberraties. Ook al heeft hij op dat moment nog niet door wat de gevolgen van deze afwijking zullen zijn, hij heeft, en dat is voor wat komen gaat belangrijk, toegelaten dat zich afwijkingen kunnen en mogen gaan voordoen. Als de chauffeur zijn valiezen uitlaadt is hij niet eens verbaasd. Hij laat het zich allemaal aanleunen, hij heeft nog niet door dat dit een van de meest doorslaggevende momenten in zijn leven zal blijken te zijn. Weliswaar heeft het hotel niet de allure die bij zo'n naam past, maar het stille straatje waar het aan ligt past wonderwel bij zijn gemoedstoestand, die van een ambteloos burger.

Door Jans toedoen is mijn interesse in het geval De Geer gewekt. Niet in zijn persoon, anderen moeten zijn politieke loopbaan maar onder de loupe nemen. De Geer boezemt me alleen belang in vanaf het ogenblik dat hij onvrijwillig uit zijn ambt is ontzet. Juist dat onvrijwillige houdt me bezig, want dat betekent toch zonneklaar dat hij niet weg wilde uit Londen, dat hij zich vastklampte aan zijn plaats in de diaspora. Hij wilde, defaitist of niet, op zijn post blijven, ook al was hij ervan overtuigd dat Nederland niets te winnen had met een voortzetting van de oorlog. Het gaat er mij niet om dat hij allerminst de man was om vanuit den vreemde leiding en bezieling te geven aan voortzetting van de strijd - want daar ben ik het roerend mee eens -, ik wil erachter zien te komen

op welk moment het idee in zijn hoofd post vatte om terug te keren naar bezet Nederland. Vanuit dat perspectief wil ik, met de schamele gegevens die mij hierover ter beschikking staan, de theorie aftasten, die ik, als ik er een naam aan zou moeten geven, de theorie van het averechtse handelen zou willen noemen. Ze komt erop neer dat het plan om naar Nederland terug te gaan niet op een vooropgezette gedachtengang berustte, zelfs niet eerder in zijn hoofd was opgekomen, maar juist dwars daartegen inging.

Hoe ik aan deze in de ogen van menigeen bespottelijke theorie van het averechtse handelen ben gekomen is een verhaal op zichzelf dat geheel losstaat van dit opstel over De Geer. Het betreft een gebeurtenis waarmee ik in mijn loopbaan als rechter in Suriname werd geconfronteerd.

Het moet ongeveer 1955 geweest zijn. Ik was als rechter-commissaris belast met het vooronderzoek in strafzaken. De R.C. had op het wijde terrein rondom het Fort Zeelandia, dat als Huis van Bewaring dienst deed, een klein houten kantoortje, dat, indien in gebruik, bemand werd door hem, zijn griffier en een ordonnans, de altijd goedgemutste Muntslag, een oude creool die tegen de zestig liep. 's Morgens tegen tien uur werd ik door de Officier van Justitie gebeld. Hij wenste de directe vorgeleiding van een man die een prostituée op klaarlichte dag op straat had doodgestoken. Er behoefde volgens de Officier geen politieel onderzoek aan vooraf te gaan. Om tot een spoedige berechting te komen, de mensen in de stad waren geschokt, was het nodig dat de zaak zo gauw mogelijk kon worden vorgebracht. Ik stemde toe

en binnen een half uur werd de verdachte door Muntslag naar binnen gebracht. Een gedrongen donkere man, sterke gespierde armen, grijs kroezend haar. Hij zou op het eerste gezicht een havenarbeider kunnen zijn, een van de weinige ouderen die het zware werk nog altijd aankonden. De man is niet geboeid. Ik heb altijd geweigerd om geboeide personen een verhoor af te nemen, omdat ik ervan uitga dat iemand in geboeide staat niet vrij kan praten. Daar stond hij dan voor me, ik beduidde hem dat hij tegenover mij aan het bureau kon gaan zitten, maar hij bleef stokstijf achter de stoel staan. Omdat zijn hemd niet dichtgeknoopt was kon ik zien dat hij zwaar ademde, hijgde, zijn borstkas bewoog op en neer. Op zijn mond stond schuim, het leek wel of hij geen spuug, maar enkel schuim produceerde. Het zweet op zijn voorhoofd was opgedroogd, de korrels plakten er nog aan. Ik had voor het eerst in mijn rechterlijke loopbaan te maken met een verhoor dat ik nog heet van de naald moest afnemen. De griffier die aan de linkerzijde van het bureau zat wachtte tot hij met het tikken van de bekende regels, naam leeftijd, woonplaats, beroep, kon beginnen. Toen de man bleef staan drong het tot me door dat de man in zo'n staat van opwinding verkeerde dat het onbegonnen werk was om hem een verhoor af te nemen. Ik belde voor Muntslag om hem weer af te voeren, maar Muntslag was in geen velden of wegen te bekennen. Ervan uitgaand dat zo'n verhoor wel minstens een uur of wat zou duren was hij vast en zeker zijn geliefd puntbroodje met komkommer en zoutvles bij de Chinees op de hoek gaan kopen. Ik kon aan de griffier zien dat hij zich niet op zijn gemak voelde, mij verging het niet veel

beter, al begreep ik instinctmatig dat ik daar niets van naar buiten moest laten blijken. De man deed een stap voorwaarts en pakte met beide handen de leuning van de stoel vast. Het hijgen, dat meer op briesen leek, ging nog steeds onveranderd door. Het flitste door mijn brein dat de man de stoel kon oppakken en op mijn hoofd laten neerkomen. Om dat te voorkomen leek het me geraden om ook maar op te staan. De griffier dook weg achter de schrijfmachine, terwijl hij het deksel ervan als een soort schild tussen hem en de man had opgesteld. Het was stil en warm in de kamer, een armoedig kantoortje, dat officieel het kabinet van de R.C. heette. De fan deed het al enige weken niet. Dat bracht met zich mee dat als er geen verhoren plaatsvonden de griffier en ik onze jassen over een stoel hingen. Nu, in functie, hadden wij beiden onze jassen aan, de hitte was voelbaar en de spanning steeg geluidloos naar een hoogtepunt. Ineens begon de man, nog voor ik hem iets kon vragen, te spreken. 'Mi ben lobi én soté, ik hield zoveel van haar.' Hij herhaalde dat zinnetje wel tien keer, steeds nadrukkelijker, alsof het een formule was waarmee hij het onheil dat over hem gekomen was kon bezweren.

'Hier is een glas water,' zei ik.

Het was het glas dat altijd voor mij, keurig afgedekt, op mijn bureau stond. Het hoofd van de griffier dook weer op van achter het deksel. De man dronk het glas in één teug leeg, veegde met zijn rechterarm het zweet van zijn gezicht, knoopte de riem die zijn buik omknelde los en zakte op de stoel neer.

Toen Muntslag na een half uur welgedaan binnenkwam vond hij ons drieën zwijgend bijeen. De man liet

zich gedwee als een lam meevoeren naar het Huis van Bewaring.

‘Ben je erachter gekomen waarom hij het gedaan heeft?’ vroeg de Officier mij door de telefoon.

‘Ja,’ zei ik, ‘hij hield van haar. Je moet zijn broek op sperma laten onderzoeken.’

Een paar dagen later kon ik verder gaan met, of beter nog beginnen aan het verhoor. De man was een gewillige verdachte. Hij gaf antwoord op de vragen, bekende dat het mes dat als stuk van overtuiging diende van hem afkomstig was, bekende ook, iets wat hij niet had hoeven te doen, dat hij al drie avonden op de hoek van de Krabbesteeg en de Heiligenweg op de vrouw had staan wachten.

‘Ik had haar voorgesteld om mee naar mijn huis aan de Maagdenstraat te gaan, maar ze verzette zich, ze wou niet meegaan. Ik hou van je, heb ik tegen haar gezegd, als je niet met me meegaat, maak ik er een eind aan.’

‘Neem dat op, griffier,’ zei ik, ‘de verdachte verklaart dat hij een eind aan haar leven wilde maken.’

‘Nee,’ zei de man, ‘een eind aan mijn eigen leven.’

‘Met het mes?’

‘Ja, met het mes.’

De zestien messteken die de man de vrouw heeft toegebracht spraken een andere taal. Toch bleef de man volhouden dat de messteken niet voor haar, maar voor hem waren bedoeld.

‘Het bloed op de kleren van de vrouw is volgens het laboratoriumonderzoek van haar afkomstig,’ zei ik.

‘Ik begrijp het niet,’ zei de man. ‘Ik zag het mes flikkeren. Ik was klaar om dood te gaan.’

De Officier was weer aan de telefoon.

‘Heeft hij eindelijk bekend?’

‘Ja en nee.’

‘Hoezo?’

‘Hij zei dat hij haar niet had willen doodmaken. Hij deed precies wat hij juist niet had willen doen.’

De man heeft twintig jaar gekregen wegens moord. Het Hof nam de voorbedachte rade aan, omdat de man naar hij zelf had verklaard, drie avonden met het mes op zak de vrouw had opgewacht. Zijn verklaring dat hij niet haar, maar zichzelf had willen doden werd niet au serieux genomen. Aan zijn advocaat lag dat zeker niet. Die betoogde dat in dit exceptionele geval dader en slachtoffer in één persoon verenigd waren en dat bij de man de opzet om de vrouw te doden ontbroken had. Hij was het die, zonder dat hij er erg in had, voor het eerst met de theorie van het averechtse handelen op de proppen kwam. Onnodig te zeggen dat het Hof hem daarin niet kon volgen.

Het overhaaste vertrek, vlucht, van het kabinet op 14 mei naar Engeland is een historisch gegeven. Van daaruit zal onder de krijgshaftige leiding van koningin Wilhelmina de oorlog tegen Duitsland verder worden gevoerd. De berichten zijn somber, België capituleert, dan valt ook Frankrijk. De Geer twijfelt aan een overwinning van de geallieerden. Wie zijn daar, op Engeland na, eigenlijk nog van over? Hij zinspeelt op het sluiten van vrede met het Duitsland van Hitler. Er zijn er meer, dat weet hij, ook binnen het kabinet, die er ook zo over denken. Maar bij hem, hij die de primus inter pares behoort te zijn,

komt het onbewimpeld naar boven. In het strijdbare Engeland van Churchill past een dergelijk defaitisme niet, erger nog, het verzwakt de toch al niet sterke Nederlandse positie, die niet over de mankracht beschikt om veel indruk te maken. De koningin geeft hem te verstaan dat hij moet aftreden. Hij sputtert niet tegen, maar geeft in het kabinetsberaad te kennen dat hij minister van financiën wenst te blijven. Het wordt hem niet gegund. Zijn eigen ministers laten hem vallen. Hij komt als ambteloos burger op straat te staan, weliswaar niet brodeloos, want een ruim wachtgeld wordt hem toegekend. Zijn aandringen om minister te mogen blijven geeft wel aan dat hij op dat moment er nog niet over piekerde om naar Nederland terug te keren, ook al is hij ervan overtuigd dat Duitsland de oorlog al vrijwel gewonnen heeft en dat voortzetting van de strijd nutteloos, uitzichtloos en vruchteloos is. Het kabinet wenst de ex-premier toch liever niet in Engeland te zien rondlopen, uit vrees dat zijn defaitisme besmettelijk zou kunnen zijn. Deze argwaan kon zeker niet op de Engelsen slaan, want eerstens ging het Engels spreken De Geer moeilijk af en bovendien voelde hij zich in Londen een verloren figuur, volkomen ontredderd en ontheemd. Er mochten dan wel in een vroeger stadium een stuk of wat Engelse staatslieden zijn geweest, die het behoud van het Britse imperium van groter gewicht achtten dan het eeuwenoude equilibrium op het continent en derhalve bereid tot een compromis met Hitler, nu lieten deze stemmen zich niet horen. Dat De Geer met Britse geestverwanten, die weinig sympathie konden opbrengen voor Churchills 'war of moral indignation', een soort club,

een kabale, zou hebben kunnen vormen om zijn ideeën uit te dragen is haast ondenkbaar. De Geers onvoorstelbare onwetendheid met wat zich in het buitenland (met uitzondering van Duitsland) afspeelde, doet vermoeden dat hij niet eens op de hoogte was van de aanwezigheid en de denkbeelden van deze personen. Een aan de kant gezette De Geer, die geen toegang had tot de pers en de BBC, had in Engeland hoogstens in kleine kring wat irritatie kunnen opwekken, meer niet. De wens om zich van hem te ontdoen door hem met een opdracht naar Indië te laten afreizen, sprong eerder voort uit het gevoel van gêne van de Nederlandse ministers in Londen, die verdere confrontatie met de door hen afgezette premier nogal pijnlijk vonden. Hoe komen we van hem af, dachten ze, en het moet Welter, de minister van koloniën, zijn geweest die de voor de hand liggende oplossing vond, die sinds jaar en dag in Nederland opgang had gedaan: Moeilijke jongens stuur je naar Indië. Er kwam bovendien nog iets bij. De Geer had drie kinderen in Indië zitten, dus van een kwellende eenzaamheid hoefde geen sprake te zijn. Welter, de oud-gediende, lichtte hem in hoe gerieflijk het leven daar in de tropen voor de Hollanders vergeleed, hoe gezellig de inlanders waren, hoe gevarieerd de natuur. Het leek wel of hij jaloers was dat hij zijn gewezen voorzitter niet daarheen kon volgen.

Koffers pakken en uitpakken. De Geer was nog maar amper zes maanden geleden halsoverkop als een dief in de nacht uit Holland vertrokken en nu was het al weer zover. Hij bezat geen avontuurlijke geest. Zijn reizen hadden zich niet verder uitgestrekt dan het Schwarzwald, Wiesbaden, Interlaken en het Vierwoudsteden-

meer. De opdracht om naar Indië te gaan - om een onderzoek in te stellen naar de financiële verhouding Nederland-Indië, speciaal met het oog op de na-oorlogse toestand - reikte verder dan zijn aan nauwe grenzen gewende gezichtsveld. Hoe heeft De Geer zijn uitzending naar Indië (zo heet dat in het ambtelijk jargon) opgevat? In het oude Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering kwam de term gehengen en gedogen voor en ik geloof dat deze woordkeuze de instelling van de in Londen op een zijspoor gerangeerde De Geer treffend weergeeft. Injecties tegen cholera, pokken en meer van het soort tropische ziekten heeft hij gewillig ondergaan. Weg is weg, moet de regering hebben gedacht, en met de nodige voortvarendheid verkreeg ze van de Britse veiligheidsdienst de vereiste toestemming voor De Geer om Engeland te mogen verlaten. Meer moeite kostte het om transport en reisplan voor elkaar te krijgen. Vanzelfsprekend kon dat in het door de Duitsers belaagde Engeland niet aan een reisbureau worden overgelaten, daar kwam diplomatieke bemiddeling aan te pas. Voor de grote transatlantische vluchten stonden verschillende opties open, afhankelijk van het aanzien en de persoon in kwestie en de urgentie van de reis. Op de lange wachtlijsten hadden militairen, diplomaten, politici altijd voorrang. Er werd zuinig met de karige zitplaatsen omgesprongen, de passagier had het niet voor het zeggen. Ook de reisroute bleef in het ongewisse. De Geer had om Indië te bereiken net zo goed op een vlucht Groenland/Amerika, Cairo - Bangkok - Singapore of via West- en Oost-Afrika kunnen zijn geboekt. Lissabon was maar een van de mogelijkheden. Was het een andere stopover geworden,

dan was dit opstel nooit geschreven om de doodeenvoudige reden dat De Geer in dat geval goed en wel in Batavia zou zijn aangekomen en daar een groot deel van de oorlog in een Japans interneringskamp hebben doorgebracht. Het heeft geen zin om uit te weiden over iets dat zich niet heeft voorgedaan, duidelijk is dat de pleisterplaats Lissabon met haar tentakels naar Berlijn en bezet Nederland niet aan zijn brein in Londen kan zijn ontsproten.

Het plan om hem met een opdracht naar Indië te doen vertrekken kwam zoals we gezien hebben niet uit zijn koker, maar ging van het kabinet uit. Indië lag in die dagen voor de hand. Het kabinet, waarvan hij nog maar kort geleden de aanvoerder was, had zelfs met de gedachte gespeeld om daarnaartoe te verhuizen, maar de koningin, die dicht bij haar volk wilde blijven, had zich daartegen verzet onder het voorwendsel dat ze niet goed tegen het klimaat kon (iets wat ze niet uit eigen ervaring kon weten want ze had nog nooit een voet in een van haar tropische bezittingen gezet). De regering liet het plan dan ook al gauw varen en het was ten slotte de ambteloze burger De Geer die in zijn eentje naar Oost-Indië mocht vertrekken. Van een welbewust, een te voren overdacht voornemen om stiekem naar Nederland uit te knijpen is tot dat moment geen sprake. Eerder het tegendeel. Als het waar is wat professor De Jong schrijft, dat Gerbrandy, de opvolger van De Geer als premier, al in augustus het vermoeden koesterde dat De Geer zijn zinnen had gezet op een terugkeer naar Nederland (toen hij om bij te komen van alle enerverende gebeurtenissen twee weken vakantie in Zwitserland wilde doorbrengen,

wat er overigens niet van is gekomen), dan had hij als premier ervoor moeten waken dat de man niet de gelegenheid kreeg om dit snode plan ook uit te voeren. Wat daar ook van zij, het cruciale moment van de besluitvorming is nog niet aangebroken. De Geer aanvaardt de regeringsopdracht en toucheert het daaraan gekoppelde reisgeld voor een vliegtocht die hem via Lissabon en Californië naar Indië moet voeren. Op 5 november landt hij in Lissabon en op 26 november schrijft hij een brief aan het kabinet waarin hij zijn opdracht teruggeeft en tevens vermeldt dat hij voornemens is naar Nederland terug te keren.

Mijn veronderstelling dat De Geer toen hij Engeland verliet niet beter wist dan dat hij op weg was naar Indië mag dan wel speculatief zijn, zo gek is ze toch niet. Want wat verklaart hij zelf als hij in 1947 voor het Bijzonder Gerechtshof te Amsterdam moet verschijnen op grond van het feit dat hij opzettelijk tijdens de oorlog de Staat tegenover de vijand had benadeeld en deze vijand hulp had verleend? Ik citeer nu letterlijk de verklaring van de verdachte uit het arrest van het Hof: 'dat hij zich in november 1940 na het aanvaarden van een regeringsopdracht in Nederlands-Indië naar Lissabon heeft begeven; dat hij *aldaar* het plan opvatte om naar Nederland terug te keren en zich daartoe met de Duitse gezant in Lissabon in verbinding stelde' enz.

Aldaar, ik heb het onderstreept, daar gaat het mij om. En dat aldaar vindt steun bij wat de getuige Welter voor het Hof verklaart: 'dat verdachte eind november 1940 vanuit Lissabon, alwaar hij met een regeringsopdracht op weg naar Nederlands-Indië vertoefde, een brief schreef,

waarin hij, verdachte, hem, getuige, mededeelde van gedachte te zijn veranderd en liever als ambteloos burger naar Nederland te willen terugkeren.'

Daar heb je het weer. De Geer schreef dat hij van gedachte veranderd was. Dat wil niet anders zeggen dan dat hij, toen hij vanuit Londen vertrok, nog niet het plan had opgevat om naar Nederland terug te keren. De ommezwaai, deze volte-face, maakt hij eerst als hij goed en wel in Portugal is gearriveerd (bijna had ik geschreven voet aan wal had gezet). Daar komen geen heimelijke geldbedragen, geen verleidelijke vrouwen of ingewikkelde intriges aan te pas. De Geer is een eenzame man, levend, neem ik aan, binnen het hem goed passende keurslijf van zijn huwelijk en zijn christelijke beginselen. Voor het bewijs van het aan hem ten laste gelegde maakt het niet uit of hij zijn onzalig besluit om naar Nederland terug te keren al in Engeland of eerst in Portugal heeft genomen, dat weet ik ook wel. Maar het kan wel licht werpen op de verborgen drijfveren van 's mensen doen en laten. We doen er goed aan ons te houden aan de eigen opgave van De Geer in zijn brief van 26 november dat hij als ambteloos burger verder wilde leven. Met die redenering sloeg hij, de ex-premier, de deur achter zich dicht, hij beleed daarmee het anarchistisch flierefluiterprincipe van ik doe maar wat mij in mijn kraam past. De man, die nog maar een maand geleden in Engeland als minister van financiën in het kabinet onder de aegis van de strijdbare Wilhelmina, ondanks alle innerlijke twijfel, had willen aanblijven, was als een blad aan een boom omgedraaid en nam een stap die hem voorgoed zou verwijderen van vorstin en

het overgrote deel van zijn landgenoten. Dit is geen typisch voorbeeld van *zwei Seelen in einer Brust*, hier schakelde de ene ziel juist de andere uit.

Alles goed en wel. In Londen was er dus nog niets aan de hand. Maar wat heeft zich dan in Lissabon afgespeeld? Ik vat het verhaal weer op daar waar de taxichauffeur De Geer bij het hotel Embaixador heeft afgezet. Een gelovig iemand als De Geer zal bezwaarlijk kunnen aannemen dat de taxichauffeur een instrument in handen van de Voorzienigheid was. Schrijver dezes houdt het daar ook niet op. Maar zeker is wel dat deze eerste ogenschijnlijk zo onbelangrijke beslissing tot de andere, verder strekkende stappen heeft geleid. Was hij rechtstreeks naar het gezantschap gereden dan had hij vast en zeker de gezant onmiddellijk van de regeringsopdracht om naar Indië te gaan op de hoogte gebracht en het aan hem overgelaten om de praktische details van de reis voor hem te regelen. Nu hij daarentegen door zijn eigen passief gedrag in dit afgelegen hotel terecht was gekomen begon hij daar anders tegenaan te kijken. De gezant, waarom zou hij? Het transitvisum voor Amerika had hij al in zijn paspoort staan, over reisgeld beschikte hij en zakelijke besognes had hij daar niet af te wikkelen. Een beleefdheidsbezoek kon er wel af, maar daar was absoluut geen haast bij. Haast, had hij wel haast om naar Indië te gaan? Waar hij behoefte aan had was een grote mate van mst en geborgenheid en het was maar de vraag of hij die in het verre Indië, vanwaar krijgshaftige klanken het kabinet in Londen hadden bereikt, wel zou vinden. Indië oefende geen magneetwerking op hem uit, van 'De stille kracht' van Couperus, dat hij lang geleden in verloren ogenblikken

had gelezen, was hem een zekere weerzin tegen dat land vol van duistere magie bijgebleven. De regeringsopdracht, waar hij geen zeg in had gehad, had even zo goed een taak in een ander land, Canada, Brazilië, Japan desnoods, kunnen behelzen, al moest dan de toevallige aanwezigheid van zijn drie kinderen in dat verre Indië de pil voor hem vergulden. Het drong tot hem door dat hij als een willoze pion over de aardbol werd geschoven. De regeringsopdracht was een soort kompasnaald, ze gaf de richting aan waarheen hij gaan moest en zolang hij die opdracht op zak had diende hij haar te volgen. Hij had te lang in de politiek meegelopen om niet te begrijpen dat die hele opdracht een doekje voor het bloeden was, dat niemand op zijn rapport zat te wachten, dat als het ooit afkwam het ongeopend in een la zou verdwijnen met een officiële dankbetuiging voor aan den lande bewezen diensten. In zijn isolement ontdekte hij dat aan dat veronderstelde plichtsgevoel dat hem dreef allerlei tot nog toe verborgen kanten vastzaten. Het was alsof je een viool in handen had, die nog gestemd moest worden. Van het op de juist hoogte aandraaien van de snaren hingen toon en geluid af. Was het werkelijk zijn plicht dat hij een regeringsopdracht moest vervullen door naar Indië te gaan? Was de werkelijke bedoeling van de opdracht niet dat hij uit Engeland verdwijnen moest en dat het er eigenlijk niet toe deed wat hij daarna uitvoerde. Nu hij aan de onuitgesproken bedoeling van de opdracht had voldaan, werd de opdracht zelf, waarvan de nietszeggendheid door de formele formulering heenschemde, van steeds minder belang. Waar het op aankomt, redeneerde hij, heb ik gedaan, aan de tierlantijntjes heeft niemand echt behoef-

te, nu ben ik dus vrij om de opdracht terug te geven. Als burger zonder verplichtingen tegenover mijn opdrachtgever kan ik mij met een gerust hart weer naar huis begeven. Het is een redenering die, ware er geen oorlog geweest en ware Nederland niet door de Duitsers bezet, weinig tegenspraak zou oproepen. Maar stel dat hij de opdracht teruggaf. In Portugal blijven was alleen al om financiële redenen uitgesloten, terug naar Engeland behoorde evenmin tot de mogelijkheden, zij, de Nederlandse - en de Britse regering, zouden hem zien aankomen. Hij moest, dat zag hij wel in, niet te lang wachten met beslissen want het reisgeld raakte op en dan zou hij op hangende pootjes naar de gezant moeten gaan en zijn hand ophouden. Om al deze beklemmende gedachten van zich af te schudden besloot hij het hotel, dat aan een nauwe straat lag, te verlaten en een meer bij zijn stand passend hotel aan het Estoril te betrekken. Hoezeer ook verschillend, de zee en de stranden roepen bij hem de herinnering aan Scheveningen op en Scheveningen op haar beurt bracht hem terug naar zijn eigen plek in Holland bij moeder de vrouw. Het begon er op te lijken dat twee even sterke partijen aan het touwtrekken waren, het plichtmatige Indië, hem opgedrongen door het kabinet, en het bezette Nederland. Maar dat was nou juist het meest netelige punt van deze touwtrekkerij, achter bezet Nederland stonden de Duitsers. Er was geen bezet Nederland denkbaar zonder de nazi's, zonder Hitler. De weg naar Indië was vrij, zonder inmenging van wie dan ook, de terugkeer daarentegen was niet mogelijk zonder de medewerking en toestemming van de Duitse overheid. Onze man in Lissabon, de gezant, scheen niet

op de hoogte te zijn van wat zich in het gemoed van De Geer aan het afspelen was. Blijkbaar had hij geen codebericht uit Londen ontvangen om de wankelmoedige ex-premier in de gaten te houden en ervoor te zorgen dat deze er niet vandoor ging. Hij stond in elk geval niet op de uitkijk om De Geer op te vangen en uit een brief aan de regering in Londen valt op te maken dat hij zich niet heeft gehaast om hem op te zoeken. De gezant was een verwoed jager en zijn liefde voor de jacht verklaart misschien zijn afwezigheid. We weten niet hoe dat eerste contact tussen De Geer en hem is verlopen. Het is in ieder geval duidelijk dat De Geer hem toen niet over zijn plan om naar Nederland terug te keren heeft gesproken, want in dat geval had hij dit onmiddellijk aan de regering in Londen gemeld. Ik stel me voor dat de heren bij hun eerste ontmoeting wederwaardigheden over en weer hebben uitgewisseld en dat ook de reis naar Indië ter sprake is gekomen. Namen worden genoemd en de gezant zal wel aan De Geer gevraagd hebben straks in Batavia de groeten voor hem te doen aan bekenden met wie hij in Utrecht nog samen gestudeerd had. Een rustige bedaarde oude heer, moet de gezant gedacht hebben, niet iemand die hem moeilijkheden zou kunnen veroorzaken. Dat wordt pas anders als De Geers brief van 26 november Welter in Londen bereikt, het kabinet doet opschrikken en een reeks brieven en telegrammen over en weer gaan om het onheil te keren.

Het is niet nodig om naar een van buiten komende oorzaak te zoeken om De Geers ommekeer te kunnen benaderen. Hij mag dan wel in een meer comfortabel hotel in Estoril zijn intrek hebben genomen, de een-

zaamheid overviel hem telkens weer als hij 's avonds zo tegen acht uur alleen aan tafel zat. Hij had de indruk dat de in geanimeerde gesprekken gewikkelde gezelschappen aan de andere tafels meewarig naar hem keken en hij haastte zich dan om zijn maaltijd, die hij anders langzaam had gesavoureed - vooral de zeetong en de heek viel en bij hem in de smaak -, zo snel mogelijk te doen verlopen. Na de koffie vluchtte hij dan maar weer naar zijn kamer om brieven te schrijven, zonder dat hij er zeker van was of hij die wel zou verzenden. Hij had graag aan zijn kinderen in Indië willen schrijven wat er in hem omging, maar hij zag ervan af, omdat hij bang was dat ze daardoor in moeilijkheden konden komen. (Hij ging ervan uit dat er in Indië censuur op de uitgaande- en binnenkomende post was ingesteld.) Dus bleef het bij een enkele smalende tirade aan het adres van de ondankbare drinkebroer Gerbrandy, die nota bene door hem in het kabinet was gehaald. Ondank is 's werelds loon, schreef hij, maar hij hoedde zich ervoor om in zijn brieven kritiek op de in zijn ogen hoofdschuldige, Hare Majesteit, te uiten. Troost zoekt hij bij de psalmdichter, zijn trouwe metgezel:

*O, wee mij, dat ik een vreemdeling ben in Mesech,
dat ik in de tenten Kedars wone.
Mijn ziel heeft lang gewoond bij degenen
die den vrede haten.
Ik ben vreedzaam; maar als ik spreek,
zijn zij aan den oorlog.*

In gedachten houdt hij lange monologen, telkens en

telkens weer dezelfde argumenten herhalend die tot een besluit in de een of de andere richting moeten leiden. Elk besluit dat hij zal nemen is onherroepelijk, dat ziet hij wel in. Wat hij niet ziet, is dat hij het besluit feitelijk al genomen heeft door niet van het vliegveld rechtstreeks naar het gezantschap te gaan en de gezant op de hoogte te brengen van zijn verdere reisplan naar Indië. Want door die minuscule wending in de normale gang van zaken aan te brengen heeft hij in werkelijkheid een wiel aan het draaien gezet dat niet meer te stoppen is.

Hoelang de periode van onzekerheid heeft geduurd kunnen we opmaken uit twee onomstreden feiten. De Geer arriveert op 5 november in Lissabon. Ging hij die dag daarop, zoals van een man met een vooropgezet doel verwacht mag worden, naar de Duitse gezant? Welnee. Eerst op 20 november zal hij zich naar de Duitse legatie begeven om de gezant zijn verzoek tot terugkeer voor te leggen. Daar liggen twee weken tussen en voor iemand die twijfelt kunnen dagen heel wat langer dan vierentwintig uur duren. Eerst als De Geer zijn besluit heeft genomen en de regering in Londen daarvan heeft verwittigd is het gedaan met zijn wankelmoedigheid. De twijfel is van hem afgevallen, hij weet nu wat hem te doen staat. Brieven van de regering in Londen bereiken hem, allerlei vooraanstaande Nederlanders in Lissabon komen hem op het hart drukken om toch vooral niet naar Nederland terug te keren - 'wat een kinderjuffrouw kan doen kunt u niet' -, hij slaat al die waarschuwingen in de wind. Zijn besluit tot repatriatie heeft al vaste vorm aangenomen. De audiëntie bij de Duitse gezant is voorspoedig verlopen. Toen de gezant zich over de persoon

van De Geer liet informeren en te horen kreeg dat hij geen minister-president meer was, kon hij zijn teleurstelling met moeite onderdrukken. Het vangen van een grote vis zou zijn aanzien bij de buitenlandse dienst aanmerkelijk hebben bevorderd, nu bleef het bij een ongewone maar niet opzienbarende vangst. Al dadelijk besepte hij dat hij de nodige voorzorgsmaatregelen moest nemen, alvorens aan de terugkeer van De Geer viel te denken. Aan het hoofd van zijn veiligheidsdienst gaf hij de opdracht om de gangen van De Geer na te gaan. Het zou hem immers zijn baan, zo niet zijn kop, kunnen kosten, als later zou blijken dat achter het voorkomen van een onschuldige grijsaard een gewiekste spion schuilging, die onder het mom van het verlangen naar zijn zieke vrouw naar Nederland wilde afreizen. De ingewonnen inlichtingen stelden hem evenwel gerust. Van enig contact met de Britse geheime dienst was niets gebleken. Hij gaf de berichten door aan zijn superieuren in Berlijn en beduidde De Geer dat hij op antwoord moest wachten al eer hem een visum kon worden verstrekt.

Het is achteraf bezien niet goed te begrijpen waarom De Geer niet naar Indië is gegaan. In zijn gedachtengang was de oorlog voor Engeland, dat er vrijwel alleen voor stond, een verloren zaak. Duitsland zou binnen afzienbare tijd het land op de knieën hebben gekregen, waarna er weer vrede - een Duitse vrede waarmee hij, De Geer, vrede kon hebben - in Europa zou heersen. Hij zou dan als een man met vooruitziende blik naar Holland terug kunnen keren en als Minister van Staat een honorifieke oude dag slijten. Allemaal redenen om zonder veel hoofd-

brekens gevolg te geven aan de regeringsopdracht. Waarom dan die merkwaardige beslissing bij aankomst in Lissabon om het Nederlandse gezantschap te mijden en in een onaanzienlijk hotel zijn intrek te nemen? Mijns inziens valt dat alleen met mijn theorie van het averechtse handelen te verklaren. De Geers handeling hoort wat dat betreft in dezelfde categorie thuis als die van de messentrekker in de Krabbesteeg. Als het hem toegezegde visum te lang naar zijn zin uitblijft schrijft hij op 25 december, na eerst naar de Engelse kerk geweest te zijn en daar 'silent night, sacred night' te hebben meegezongen, de gezant dat hij bij langer dralen toch naar Indië zal gaan. Een loze bedreiging, want wat stond hem daar te wachten? Na zijn brief van 26 november aan de regering in Londen waarin hij zijn opdracht teruggaf en te kennen gaf dat hij naar bezet Nederland wilde terugkeren en nadat hij daartoe contact met de Duitse gezant had opgenomen, was hij in Nederlandse ogen persona non grata geworden, erger nog een staatsgevaarlijk persoon. Hetgeen inhield dat hij bij aankomst in Indië een grote kans liep onmiddellijk te worden geïnterneerd.

Ambteloos burger, als hij zijn opdracht terug heeft gegeven is hij dat inderdaad en hij zal dat om zijn terugkeer naar Nederland te rechtvaardigen steeds meer gaan benadrukken, maar voelt hij zich ook zo? Hij had er zelfs nog over gedacht om zijn opwachting te maken bij Salazar. Hoe benijdt hij deze dictator die het toch maar gelukt is om zijn land buiten het krijgsgewoel te houden, neutraal, van oudsher het hoogst denkbare goed voor een Nederlands staatsman. Bij nader inzien heeft hij dat plan

laten varen. De degradatie die hij van zijn eigen kabinet heeft ondergaan deed hem denken aan een prent waarop kapitein Dreyfus afgebeeld was op het moment dat de epauletten van diens schouder worden gerukt. Nu, in een soortgelijke vernederende positie gebracht, lijkt het hem beter met de ootmoed van de ware gelovige enkel op God zijn vertrouwen te stellen. Wat hem blijft hinderen is het geld dat opraakt. Iedere maaltijd die hij nuttigt, ieder glas vino verde dat hij daarbij drinkt betaalt hij met het reisgeld dat hem door de regering is verstrekt. Dat doet hem bij de Duitse gezant aandringen op spoed.

Wanneer De Geer, eindelijk in het bezit van het Einreisevisum, op 4 februari 1941 Lissabon verlaat is het een andere De Geer dan die op 5 november in Lissabon uit het vliegtuig stapte. Toen was hij nog, hoe hij ook over de afloop van de oorlog mocht denken, met een regeringsopdracht op zak op weg naar Indië, zonder dat hij de hulp van wie dan ook behoefde in te roepen, nu was hij, totaal ondergeschikt en afhankelijk van het Duitse welbehagen, op de terugweg naar het door de nazi's bezette vaderland.

Waar vind je in de literatuur een gedragspatroon als dat van De Geer beschreven? Ik zou het niet weten. Misschien bij de Russen, maar daar ben ik niet echt in thuis. Bladerend in wat boeken stoot ik op een strofe in *Gedichten van Fernando Pessoa* (in de vertaling van August Willemsen) en wat ik daar lees komt aardig in de buurt van dat waarnaar ik op zoek ben,

Als ik op zeker punt

Naar links gegaan was in plaats van naar rechts;

*Als ik op zeker ogenblik
Ja had gezegd in plaats van nee, of nee in plaats van ja;
Als*

Geraadpleegde bronnen:

Dr L. de Jong: *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 9, Eerste helft.

Sententie dd 23 mei 1947 van het Bijzondere Gerechtshof te Amsterdam, Eerste Kamer.

**Naïef, wereldvreemd, eigengereid
door
Jan Kuijk**

Vooraf

Op 13 mei 1859 schreef de historicus Robert Fruin een brief aan de schrijfster Truitje Bosboom-Toussaint. Zij had hem een van haar historische romans uit de Leicester-cyclus gestuurd en hij wilde haar een hart onder de riem steken tegenover de critici die haar werk aan de historische feiten hadden getoetst. 'Ieder geschiedkundige, die zich rekenschap geeft van zijn werk, moet erkennen, dat ook bij hem de fantasie gedurig moet aanvullen, wat zijne bescheiden hem onvolledig leveren,' hield hij haar voor.¹

Op mijn beurt paraphraseerde ik in het najaar van 1995 Fruins woorden om Hugo Pos aan te moedigen. Hij had verteld van zijn plan om met de schaarse literatuur over dit onderwerp en vooral met zijn verbeelding een oplossing te zoeken voor het hoe-en-waarom van De Geers geheimzinnige en drie maanden durende verblijf in Lissabon in de herfst van 1940, een paar maanden na de bezetting van Nederland door de Duitse troepen. De oud-premier besloot toen, met een dienstopdracht op doorreis van Londen naar Batavia, in het neutrale Lissabon te drossen.

Hij kwam daar op 5 november 1940 aan, vervoegde zich twee weken later bij de Duitse gezant en vroeg hem een visum voor een terugkeer naar Nederland. De inwilliging van dat verzoek heeft lang op zich laten wachten en vergde veel van De Geers geduld. Maar op 4 februari 1941 kon hij toch via Barcelona naar Berlijn vliegen. Vandaar keerde hij op 6 februari 1941 met de D-trein naar Den Haag terug.

Die terugkeer veroorzaakte grote deining, zowel in Nederland als in Engeland. Na de oorlog, in 1947, moest De Geer zich voor het bijzonder gerechtshof in Amsterdam verantwoorden

voor deze daad en de publicatie van een brochure in 1942. Hij werd veroordeeld² en daarmee was hij de eerste (en tot nu toe de enige) Nederlandse minister die ooit voor een politiek handelen met de strafrechter in aanraking is gekomen. De straf stempelde hem als een eerloze.³

Fruins uitspraak bleek een paar maanden later zich ook tot mij te richten. Toen Pos zijn verhaal klaar had, vroeg hij mij of ik aan de hand van de bronnen een feitenrelaas over dezelfde gebeurtenis kon schrijven. Het bleek mij al gauw dat fantasie en feiten niet spoorden. Toch geldt ook voor mijn onderzoek wat Fruin in dezelfde brief mevrouw Bosboom verzekerde: 'Het beeld, dat wij ons na nauwgezette studie van een mensch, van een tijdvak vormen, is de schepping onzer verbeelding, maar gevormd overeenkomstig de feiten, die onze wetenschap ons gegeven heeft [...] Verdichting is van waarheid onafscheidelijk. De titel, dien Goethe aan zijne autobiographie gegeven heeft, zou boven elke geschiedenis geschreven mogen worden.'

Een ondubbelzinnige en met documenten te staven verklaring voor De Geers gedrag in Lissabon en zijn terugkeer naar Nederland heb ik niet. Hugo Pos ontwikkelt in zijn verhaal de theorie van 'het averechts handelen' en dat is een mooie leidraad voor een verhaal. Maar waar komt dat 'averechts handelen' vandaan?

Om dat te verklaren, moeten de perioden Londen en Lissabon niet gescheiden worden. De Geers recalcitrantie en eigenzinnigheid - toch al ruimschoots aanwezig in zijn karakter - zijn in Londen versterkt door de houding die de andere ministers in de loop van de tijd tegenover hem hebben aangenomen; het toenemend wantrouwen waarvan vooral Gerbrandy, zijn opvolger als minister-president, blijk gaf.

In Lissabon hebben ook nuchtere feiten een rol gespeeld.

Vrouw en kinderen in Nederland en Indië zijn sinds zijn heengaan niet uit zijn gedachten, maar in Portugal wordt zijn heimwee naar Nederland versterkt doordat hij van daaruit intensiever en sneller met Nederland kon corresponderen dan in Engeland. Bovendien zag hij heel wat Nederlandse vluchtelingen in Lissabon langs komen, die na verloop van tijd weer naar Nederland konden terugkeren.

Het ontging hem daarbij dat hij niet, als deze landgenoten, een gewone repatriant was, iemand die toevallig in de eerste weken van mei 1940 in het buitenland had vertoefd, maar een oud-minister-president, een 'minister van staat' - een hoedanigheid waarmee hij zich legitimeerde en waarvan hij, als dat zo uitkwam, de voordelen smaakte.

Een belangrijke overweging voor hem was ook, dat hij opzag tegen de lange reis naar Indië, die via de Verenigde Staten met (de toen nog weinig comfortabele) vliegtuigen moest worden afgelegd. Hij had de vliegreis van Engeland naar Portugal als onaangenaam ervaren. Hij heeft dan ook onderzocht of hij niet per schip langs de Kaap naar Indië kon varen⁴. De regeringsopdracht om naar Indië te gaan nam hij niet serieus⁵, maar hij hield de mogelijkheid voor die reis tot het laatste ogenblik open voor het geval er geen weg naar Nederland zou zijn. Ook Amerika, waar hij een nicht had wonen, bleef een optie.

Maar toen hij eenmaal toestemming had voor terugkeer naar Den Haag heeft hij deze gretig aangenomen - zonder kennis van de toestand in Nederland, zonder inzicht in de bedoelingen van de bezetters en zonder de consequenties van zijn handelen te overzien. Het is hem zwaar aangerekend.

Eindnoten:

- 1 H.J. Smit en W.J. Wieringa (ed.) *Correspondentie van Robert Fruin 1845-1899*, (Groningen-Djakarta 1957) blz. 95.
- 2 De aanklacht tegen De Geer (op grond van artikel 102 van het wetboek van strafrecht) bevatte twee punten. Samengevat: ten eerste dat hij tegen de uitdrukkelijke wil van de wettige regering in Londen, maar met toestemming van de Duitse regering, zich in februari 1941 naar Nederland had begeven. Daardoor wekte hij de indruk dat een zo gezaghebbend man in een verdere voortzetting van de oorlog geen heil meer zag. Bij de bondgenoten werd twijfel gewekt aan de vastbeslotenheid en de betrouwbaarheid van Nederland. Het tweede punt was dat hij in april 1942 met medewerking en goedkeuring van de bezettende macht een brochure 'De synthese in den oorlog' liet verschijnen, waarin hij onder meer aandrong op overleg ter beëindiging van de oorlog tussen de geallieerden en Duitsland, welk land als promotor van de nationaal-socialistische beginselen de leiding over alle Germaanse volken voor zich opeiste. De Bijzondere Raad van Cassatie, die het arrest van het Bijzonder Gerechtshof in Amsterdam in grote lijnen bevestigde, veroordeelde hem op 29 oktober 1947 tot één jaar voorwaardelijke gevangenisstraf met een proeftijd van drie jaar wegens het 'gedurende den tijd van den huidige oorlog opzettelijk in tijd van oorlog den vijand hulp verlenen, meermalen gepleegd' en wegens het 'den Staat tegenover de vijand benadeelen'. Ook mocht hij gedurende de proeftijd de gemeente Soest (zijn woonplaats) niet verlaten zonder toestemming van de autoriteiten. De beslissing van het Hof De Geer de titel 'Minister van Staat' te ontnemen (die hij als zijn beroep had opgegeven), werd door de Raad van Cassatie niet overgenomen. Twee weken later ontsloeg de regering hem bij Koninklijk Besluit als Minister van Staat.
- 3 Vooral zijn vrouw heeft erg onder dit oordeel geleden (mededeling van De Geers kleinzoon, jhr. L. de Geer van Oudegein tijdens een gesprek op 4 februari 1997). In de dankbetuiging, die de familie na De Geers overlijden op 27 november 1960 - zestien dagen voor zijn negentigste verjaardag - rondstuurde wordt gesproken van 'zijn grootheid en zijn tragedie' (Algemeen Rijksarchief Den Haag, tweede afdeling, archief-De Geer, inv. 35). In een één maand voor zijn overlijden uitgegeven brochure *Evenwicht en rechtsgemeenschap* beschouwt De Geer zichzelf nog als het slachtoffer van 'het rechtsbederf'. Opvallend is de koele toon die overheerst in de

levensberichten, waarmee de dag- en weekbladen over zijn overlijden berichten. Hij is kennelijk een vergeten man. Het merendeel van de stukken berust op de zakelijke berichtgeving van het ANP. Alleen in het weekblad van de CHU klinkt een wat persoonlijker, maar toch ook kritisch geluid door (verzameling krantenknipsels in archief-De Geer, inv. 35).

- 4 Op de eerste vlucht per KLM (op 4 november 1940) werd de bemanning na een uur vliegen geconfronteerd met een defect aan de benzineleiding, waardoor het toestel moest terugkeren. Het definitieve vertrek was de volgende dag. (Ministerie van justitie, archief bijzondere rechtspleging 1947, dossier-De Geer, proces-verbaal 52).
De bootreis komt ter sprake in een brief van 1 februari 1941 die De Geer uit Estoril aan zijn nicht Iny Birnbaum in New York stuurde (Ministerie van justitie, dossier-De Geer, bijlage 50).
- 5 'De opdracht werd gemaakt voor de reis; niet de reis voor de opdracht,' oordeelde hij na de oorlog (D.J. de Geer, *Verantwoording*, [Den Haag, z.j. (1946)] blz. 30).

President: U bent naar velen verklaren, een geweldig eigengereid iemand. De regering zegt: De Geer, het is een landsgevaar als je teruggaat; is het dan niet ongeoorloofd, individualistisch en egoïstisch om het toch te doen? Verdachte: Egoïstisch niet. Wel kan ik me voorstellen dat het individualistisch, naïef, van de wereld vervreemd en eigengereid is. - Jhr. mr. D.J. de Geer als verdachte in de zitting van het bijzonder gerechtshof te Amsterdam op zaterdag 10 mei 1947.⁶

Een man van gezag

Jonkheer mr. Dirk Jan de Geer was 69 jaar, toen hij op de avond van maandag 13 mei 1940 - vier dagen na de overval op ons land door de Duitsers - als voorzitter van de raad van ministers en minister van financiën aan boord van de Britse torpedobootjager *Windsor* van Hoek van Holland naar Engeland ging, waar het schip de volgende dag na veertien uur varen in Tilbury aanlegde. Hij was in gezelschap van zijn collega-ministers⁷. Zij hadden hun gezinnen in Nederland achtergelaten om het zakelijk karakter van het heengaan te onderstrepen en de indruk te vermijden alleen op persoonlijke veiligheid uit te zijn.

De Geers opvolger als minister-president, prof. mr. P.S. Gerbrandy, noemde na de oorlog vier motieven voor het vertrek. In de eerste plaats moest voorkomen worden dat de regering gegijzeld kon worden. Ten tweede werd ook gedacht aan het bestuur van het onbezette deel van

het Koninkrijk (de overzeese gebiedsdelen in Azië en het Caribisch gebied). Het derde argument kreeg, zeker in de ogen van Gerbrandy, een steeds belangrijker plaats: het scheppen van de mogelijkheid de strijd tegen Duitsland voort te zetten (de Nederlandse marine en het grootste deel van de koopvaardijvloot waren buitengaats en deze voegden zich bij de Engelse bondgenoot). Tenslotte wilde de regering vanuit Londen steun en leiding geven aan het volk in bezet gebied.⁸

De Geer was in de Nederlandse verhoudingen op dat ogenblik een man van gezag.⁹ Hij had een vooraanstaande politieke rol gespeeld in het interbellum (minister van financiën en binnenlandse zaken, premier [van 1926 tot 1929] en daarvoor, daarna en daar tussendoor lid van de Tweede Kamer voor de christelijk-historische unie). Dat alles kreeg zijn uitdrukking in 1933 in zijn benoeming tot minister van staat, de hoogste politieke onderscheiding die een Nederlander kan verwerven. Een benoeming tot vice-president van de Raad van State wees hij eerder dat jaar af. Hij gaf er de voorkeur aan weer Tweede Kamerlid te worden.¹⁰

In augustus 1939, na de val van het vijfde kabinet-Colijn en aan de vooravond van het begin van de Tweede Wereldoorlog, was De Geer voor de tweede keer premier geworden. Hij deed dat met grote aarzeling en een frisse tegenzin.¹¹ Kennelijk zag hij bij zijn aantreden de bui al hangen. Toen hij de opdracht tot kabinetsformatie had gekregen, vroeg hij in elk geval Colijn de leiding van een door hem te vormen kabinet op zich te nemen.

Colijn, die juist in de Tweede Kamer een smadelijke nederlaag had geleden, hield de boot af. Dat getuigt van

een beter inzicht in de binnenlands politieke verhoudingen van dat ogenblik dan De Geer aan de dag legde. Een rol kan ook gespeeld hebben dat Colijn een antipathie tegen De Geer koesterde.¹² De uitgever Bert Bakker vertelde na de oorlog zelfs, dat Colijn in de eerste oorlogsmaanden De Geer 'een schurftige hond' had genoemd.¹³

Toen de vijandelijkheden tussen Duitsland enerzijds en Polen, Groot Britannië en Frankrijk een maand later begonnen waren, herhaalde De Geer zijn aanbod. Colijn kon alsnog kiezen tussen de twee portefeuilles, die De Geer op zich genomen had: óf minister van algemene zaken¹⁴ óf minister van financiën. Colijn liet het toen definitief afweten.¹⁵

Het tweede kabinet-De Geer had een extra-parlementair karakter (dat wil zeggen: het was gevormd zonder overleg met en binding aan de fracties in het parlement). Het had de trekken van een nationaal kabinet, want De Geer vond het tegen de achtergrond van de internationale toestand nodig dat het kabinet 'zo veelzijdig mogelijk samengesteld' zou zijn.¹⁶ De traditionele partijen waren er in vertegenwoordigd, maar voor het eerst in de geschiedenis waren ook twee sociaal-democraten als minister toegetreden.¹⁷

Nationaal of niet - er openbaarden zich in Londen al gauw grote tegenstellingen in de ministersploeg, die zich in sterke mate concentreerden op de houding van De Geer.¹⁸

De eerste verwikkelingen deden zich al voor op de avond van de 14e mei 1940 - de dag van de capitulatie van het Nederlandse leger. Er moest een communiqué worden uitgegeven voor de pers in het buitenland. Daar-

voor had de op verzoek van minister Van Kleffens uit Genève overgekomen journalist en diplomaat Adriaan Pelt¹⁹ een concept opgesteld, dat om half negen klaar was. De Geer zat toen aan tafel en weigerde de maaltijd te onderbreken, ook al argumenteerde Pelt dat het van belang was dat de tekst ook in de provinciale edities van de ochtendbladen zou worden opgenomen. Om half tien was De Geer klaar met eten, maar toen aarzelde hij over de mededeling dat de oorlog zou worden voortgezet (in Zeeland werd nog gevochten en anders dan het leger had de Koninklijke Marine niet gecapituleerd). Om half twaalf was er nog niets beslist, mopperde Pelt na de oorlog in een brief aan Gerbrandy.²⁰ Dat klinkt redelijk onderkoeld, maar dat was ook vijf jaar later. Voor een ervaren journalist als Pelt, die wist onder welke pressie gewerkt moest worden bij het naderen van de deadline, moet het een avondje tenen krullen zijn geweest.

Nog geen week later ontstonden er weer moeilijkheden. Op de 20e mei 1940 richtte De Geer zich via de Londense radio tot het Nederlandse volk.²¹ In deze rede, waarover hij met geen van de collega's had gesproken, legde hij de nadruk op de strikte neutraliteit die Nederland sedert het uitbreken van de oorlog in Europa in september 1939 in acht had genomen; een neutraliteit waarbij Nederland zich militair verzet zou hebben tegen welke indringer van het grondgebied dan ook. Hij noemde Engeland of Frankrijk niet, maar de conclusie lag voor de hand. Voor De Geer was het, ook op dat ogenblik nog, kennelijk lood om oud ijzer wie onze tegenstander en wie onze bondgenoot zou zijn geweest. Bij zo'n opvatting kunnen morele kanttekeningen worden geplaatst, maar

los daarvan - het was gezien plaats en tijd van de rede niet erg opportuun zo te spreken.

Maar de felste reactie van enkele collega-ministers riep de slotpassage op, waarin De Geer het 'de plicht' van de in Nederland achtergebleven autoriteiten noemde om zo goed mogelijk met de Duitse bezetters samen te werken. De bevolking op haar beurt moest de autoriteiten zoveel mogelijk helpen door zich kalm en ordelijk te gedragen, waardoor zij 'de achting van den tegenstander' zou verdienen.²²

Een ander verschil van mening ontwikkelde zich over het beheer en beschikking over de eigendommen in het buitenland van Nederlanders uit bezet gebied,²³ maar bovenal botsten in het kabinet de opvattingen over de vraag of Nederland de strijd tegen Duitsland aan Englands zijde moest blijven voortzetten of dat een afzonderlijke vrede met Duitsland kon worden gesloten. Deze discussie spitste zich toe na de capitulatie van het Franse leger op 22 juni 1940, waarbij de positie van het Franse bewind in Vichy als voorbeeld gold.

De opvatting van de regering, dat 'de strijd tot het bittere einde' moest worden volgehouden, heeft 'zijn geboorteweën' gehad, zoals Gerbrandy het na de oorlog fijntjes uitdrukte²⁴ en Pelt gaf tegenover de enquêtemissie als zijn mening dat De Geer tot zijn aftreden heeft getwijfeld of 'wij voor 100 pct een geallieerde Regering behoorden te zijn, of wij voor 100 pct behoorden deel te nemen aan de geallieerde strijd'.²⁵

Er ontstonden ook praktische problemen. De vraag bijvoorbeeld of Nederland Italië de oorlog moest verklaren toen dit land onder leiding van Mussolini zich in de

zomer van 1940 aan Duitslands zijde in de oorlog mengde. De discussie daarover in het kabinet woonde De Geer niet bij, hij liet de beslissing aan de anderen over.²⁶

Een steeds belangrijker punt van kritiek en ergernis voor de andere regeringsleden (in het bijzonder voor Gerbrandy en op wat grotere afstand, maar toch niet minder betrokken, koningin Wilhelmina) vormde echter De Geers eigenzinnige optreden.

Eindnoten:

- 6 Nationale Rotterdamse Courant van 12 mei 1947. Dit krantenverslag wordt bewaard in het archief-Albarda in het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) te Amsterdam. De president van het gerechtshof was prof. mr. J.A. van Hamel.
- 7 De ministers Van Kleffens en Welter waren onmiddellijk na het uitbreken van de vijandelijkheden al naar Engeland vertrokken om overleg te voeren.
- 8 P.S. Gerbrandy, *Eenige hoofdpunten van het regeeringsbeleid in Londen gedurende de oorlogsjaren 1940-1945* (z.p., z.j. [1946] blz. 14.)
- 9 Gerbrandy, die in Londen De Geers grootste tegenspeler was, zei na de oorlog dat De Geer 'het aureool van staatsmanswijsheid' had. (Ministerie van justitie, dossier-De Geer, proces-verbaal 34).
- 10 G. Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie III*, (Leiden 1993), blz. 49.
- 11 Op 26 september 1940, na zijn ontslag als premier in Londen, schreef hij in een brief aan oud-collega Bolkestein: 'de jongste ervaring toont mij met nieuwe en ontstellende klaarheid dat de gelukke kabinetsformatie van 1939 de grootste mislukking van mijn leven is geweest' (L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, IX* [Den Haag 1979] blz. 95).
- 12 C.W.I. Wttewaal van Stoetwegen, *De freule vertelt*, (Baarn 1973) blz. 49. Colijns antipathie had overigens oude wortels. De Amsterdamse reder Ernst Heldring noteerde in 1928 na een gesprek met Colijn dat 'De Geer het voorwerp van zijn bijzondere verachting is' (Joh. de Vries [ed.] *Herinneringen en dagboek van Ernst Heldring (1871-1954)*, [Groningen 1970] blz. 759). George Puchinger, de geschiedschrijver van de kabinetsformaties in het interbellum, spreekt van een 'onder de oppervlakte werkende (...) rivaliteit tussen Colijn en De Geer, een rivaliteit die, vooral van de zijde van Colijn, bij tijden in al zijn robuustheid aan de dag zou treden...'. Puchinger dateert het begin van deze tegenstelling in juli 1922, bij de eerste (informele en geheime) formatieopdracht aan De Geer (G. Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie I* [Kampen 1969] blz. 265).
- 13 Ministerie van justitie, dossier-De Geer, proces-verbaal 28.
- 14 Herhaalde De Geer hiermee zijn vroegere aanbod aan Colijn om opnieuw minister-president te worden? Het toen nog piepkleine departement van algemene zaken was in juni 1937 bij de formatie van het vierde kabinet-Colijn ingesteld als de ambtelijke ondersteuning voor de minister-president, zodat deze zich geheel aan de coördinatie van het regeeringsbeleid kon wijden. De Geer had in augustus 1939 de portefeuille van algemene zaken ad interim op zich genomen, naast die van financiën. In feite ging De Geer er dus van uit, dat er één vacature was in zijn tweede kabinet. Deze toestand duurde voort tot het ontslag van De Geer uit beide functies in september 1940.
Dat nog in december 1939 het Kabinet der Koningin het ministerschap van algemene zaken als een voorlopige aangelegenheid beschouwde, wordt duidelijk uit een in het ARA in de collectie-De Geer bewaard gebleven enveloppe van het Kabinet der Koningin.
Deze enveloppe was geadresseerd aan: 'Jhr. Mr. D.J. de Geer, Minister van Staat, Minister van Financiën, Minister van Algemene Zaken ad interim, Voorzitter van de Raad van Ministers, Prins Mauritslaan 61, Den Haag.
Uit de brief zelf blijkt dat de Koningin heel tevreden is over de suggesties, die De Geer haar had gedaan voor haar kerstboodschap.
- 15 D.J. de Geer, *Van lang vervlogen dagen*, (Den Haag 1949) blz. 112 en G. Puchinger, *Colijn, momenten uit zijn leven*, (Kampen z.j.) blz. 182-183.
- 16 D.J. de Geer, *Avondmijmering*, (Den Haag 1950) blz. 11.
- 17 De Geer toonde zich al in 1919, direct na 'de vergissing van Troelstra' in november 1918, een voorstander van het opnemen van sociaal-democraten in de regering. Hij voerde daar vooral tactische motieven voor aan. Door het dragen van regeringsverantwoordelijkheid 'zou de

sociaal-democratie naar buiten worden verzwakt en naar binnen worden gelouterd; d.w.z. zij neemt af in werfkracht en neemt toe in staatkundig besef' (D.J. de Geer, *Van lang vervlogen dagen* [Den Haag 1949] blz. 25).

Koningin Wilhelmina was na de val van het vijfde kabinet-Colijn voorstander van het opnemen van de SDAP in een nieuw te vormen kabinet (L. de Jong, *a.w.* 1 blz. 668). Toch had zij 'van meet af aan [het] kabinet als een zwak geheel beschouwd' (De Jong, *a.w.* IX blz. 11). Zij nam het Tweede Kamerlid Deckers van de RKSP de motie kwalijk, waarmee het vijfde kabinet-Colijn op 27 juli 1939 tot heengaan werd gedwongen (Wttewaal van Stoetwegen *a.w.* blz. 91).

18 Dit overzicht van de moeilijkheden in de Londense regeringsploeg in de periode mei 1940 tot september 1940 is ontleend aan *Verslag enquêtecommissie regeringsbeleid 1940-1945* 2A, 2B en 2C (Den Haag 1949), P.S. Gerbrandy, *Eenige hoofdpunten* en L. de Jong, *a.w.* IX.

19 Pelt (1892-1981) was, na een aantal jaren in de journalistiek te hebben gewerkt, in 1920 verbonden aan de afdeling voorlichting van de Volkenbond, sedert 1930 als directeur van deze afdeling. Het verzoek van Van Kleffens om de Nederlandse regering in geval van oorlog bij te staan was Pelt al twee maanden voor de oorlog gedaan (L. de Jong, *a.w.* III, blz. 463).

20 Brief van Pelt aan Gerbrandy, dd. 22 december 1945. (Ministerie van justitie, dossier-De Geer, bijlage 95.)

21 Tekst van deze rede in *Enquêtecommissie* 2B, blz. 181.

22 De Geer gaf na de oorlog toe, dat uit deze rede 'een zekere eigengereidheid' blijkt. Maar er was toen geen tijd voor overleg en er was trouwens ook niet om overleg gevraagd. 'Men kan toch niet in gemoede meenen dat de Duitsers het Landoorlogreglement wel zullen schenden, terwijl men dan ook niet, door er zelf mede in strijd te gaan handelen, hun daartoe het recht wil geven.' (Ministerie van justitie, dossier-De Geer proces-verbaal 52).

Om De Geers even naïeve als formeel-juridische denken op dit punt enigszins te begrijpen, moet bedacht worden dat Seyss-Inquart weliswaar op 18 mei 1940 benoemd was tot rijkscommissaris voor bezet Nederland, maar eerst op 29 mei 1940 het gezag over nam. De gezagsverhoudingen waren op 20 mei allerminst duidelijk.

23 Minister Gerbrandy van justitie had daarover een wetsbesluit laten ontwerpen, waartegen De Geer zich op principieel-juridische gronden verzette. Hij zag in het besluit een aantasting van het eigendomsrecht. Hij weigerde tenslotte zelfs zijn handtekening te zetten onder het wetsbesluit, wat wel tot zijn taak als minister van financiën hoorde. Hij verzette zich niet tegen de ondertekening door zijn ambtgenoten.

Gerbrandy, die later De Geer opvolgde als minister-president, bleek na de oorlog zwaar te tillen aan dit verschil van mening ('Veel collega's waren [...] overtuigd dat de eigenlijke reden [...] bij den Heer de Geer was [...] zijn bereidwilligheid om met den vijand tot een compromis te komen,' schreef hij in *Eenige punten* blz. 8). Maar bij de berechting van De Geer voor het bijzonder gerechtshof in 1947 is hem dit feit niet ten laste gelegd. De Geer zag daarin een erkenning dat hij het goed recht had in 1940 zijn standpunt te bepleiten.

24 *Enquêtecommissie* 2A, blz. 152.

25 *Enquêtecommissie* 2A, blz. 155-156.

26 L. de Jong, *a.w.* IX, blz. 46-50.

De Geers ontslag

Een paar weken na zijn aankomst in Engeland, op 6 juni, had De Geer een verblijfplaats gevonden in de villa Felden Lodge in Boxmoor ten noordwesten van Londen. Het huis was bewoond door David Birnbaum en diens vrouw Iny, een nicht van De Geer,²⁷ maar Birnbaum en zijn vrouw vertrokken op 28 juni naar Amerika. Op 2 juli nam een nieuwe eigenaar, de in Londen gevestigde Nederlandse kunsthandelaar Karel Emil Duits, met zijn vrouw op Felden Lodge zijn intrek. De Geer bleef bij de familie Duits inwonen.

De Geers geestelijke en lichamelijke toestand (en die twee zullen elkaar wel beïnvloed hebben) was na de 10e mei 1940 niet best. Hij zal na de oorlog zijn gesteldheid als verklaring gebruiken; niet als verzachtende omstandigheid.

Duits vertelde na de oorlog dat De Geer elke dag met de familie tafelde. Hij maakte een ziekelijke indruk. Duits dacht dat De Geer maagpatiënt was, want hij at dikwijls niet. Vooral als hij zenuwachtig was, klaagde hij over maagpijn, maar een dokter is er nooit aan te pas gekomen. De Geer was ook erg bang voor de bombarde-

menten (er was een vliegveld in de buurt) en kwam daarvoor 's nachts zijn bed uit. Ook had hij 'een bijzondere angst' door de Duitsers gekidnapt te worden.²⁸

Van Kleffens, de minister van buitenlandse zaken, getuigde over die jaren: 'In Londen was De Geer totaal gedepayseerd en vertoonde hij kenmerken van iemand, die zich daar niet kon schikken, hij deed vreemd, verzorgde zijn uiterlijk niet normaal en was geheel anders dan wij hem in Holland kenden.'²⁹ De Nederlandse gezant in Londen in die jaren, jhr. mr. E.F.M.J. Michiels van Verduynen, herinnerde zich de vele neusbloedingen van De Geer³⁰ en zijn collega's Albarda en Van Rhijn verwezen naar De Geers problemen met zijn bloeddruk.³¹

Het was onder deze omstandigheden dat bij De Geer het plan rijpte er een poosje tussenuit te gaan. In de vergadering van de ministerraad van 14 augustus 1940 verraste hij zijn collega's met de mededeling dat hij 's nachts slechts sliep en daarom twee weken naar Zwitserland wilde gaan om in het hooggebergte wat op verhaal te komen. De Geer noemde tal van argumenten voor zo'n reis,³² maar de consternatie bij zijn collega's bleef groot. Dat deed De Geer opmerken: 'als één van u soms mee wil gaan, dan vind ik dat ook goed,' waarop Gerbrandy zijn vinger opstak. 'Ik moest toch oppassen dat hij weer terugkomt,' zei hij na de vergadering aan de minister van onderwijs, G. Bolkestein.³³

Precies een week later bleek alle opwinding voor niets te zijn geweest. De Geer deelde zijn collega's mee dat er geen luchtverbinding Spanje-Zwitserland meer werd onderhouden. Maar het kwaad was geschied. Gerbrandy zei na de oorlog tegen de enquêtecommissie dat het reisplan

niet de druppel was die de emmer deed overlopen,³⁴ maar De Jong is duidelijk in zijn conclusie: voor koningin Wilhelmina was in elk geval de maat vol.

Ze overlegde met een aantal adviseurs, onder wie de vice-president van de Raad van State, jhr. mr. F. Beelaerts van Blokland en de ministers Gerbrandy en Van Kleffens. Gerbrandy argumenteerde principieel: dat de reis om praktische redenen niet was doorgestaan, deed er niet zoveel meer toe.

De ontwikkelingen volgen elkaar dan snel op. Op 23 augustus 1940 ontbiedt de Koningin De Geer en geeft hem in overweging ontslag te nemen.³⁵ Een aantal ministers, door De Geer op de hoogte gesteld, probeert nog in een onderhoud de Koningin tot andere gedachten te brengen. Minister Welter herinnert haar aan het adagium: 'fortiter in re, suaviter in modo'³⁶. Het is aan Wilhelmina niet besteed. Ze verstond geen Latijn, zei ze, maar ze kende wel het Nederlandse spreekwoord: 'Zachte heelmeesters maken stinkende wonden.'³⁷

Ook een voorstel van De Geer zelf (heengaan als minister-president, maar aanblijven als minister van financiën) vindt geen genade in haar ogen.³⁸ Gerbrandy krijgt op woensdag 28 augustus 1940 opdracht een nieuw kabinet te vormen.

Bij de viering van de zestigste verjaardag van de Koningin, op 31 augustus in een met bloemen versierde Queen's Hall in Londen zit De Geer nog als minister-president op de eerste rij te midden van de Nederlandse kolonie die van niets weet, maar het pleit was toen al beslecht. Op maandag 2 september 1940 kon Gerbrandy de Koningin melden dat zijn formatie geslaagd was.³⁹

Als pleister op de wond kreeg De Geer op 18 september 1940 het grootkruis in de orde van Oranje-Nassau.⁴⁰ Dat hij waarde hechtte aan deze onderscheiding blijkt uit de aantekeningen in zijn dagboek, 'waarin alleen data staan die voor mij van eenig belang waren,' zoals hij in zijn verdedigingsrede voor het bijzonder gerechtshof in 1947 zal zeggen.⁴¹ Heel summier staat daar: '18 sept. Grootkruis van Oranje-Nassau.' Waren de strubbelingen in het kabinet en ontslag voor hem niet 'van eenig belang'? In elk geval ontbreken alle verwijzingen hiernaar in het dagboek.

Wel staan daar aantekeningen over bijvoorbeeld de kerkdiensten die hij bijwoonde (met soms een beknopte samenvatting van de preek), de eerste brief die hij van zijn vrouw kreeg of het nieuws van de doop van zijn kleindochter in Indië.

Dat zijn de dingen die hem in die dagen bezighouden.

Eindnoten:

- 27 Dagboek De Geer, ARA, archief familie-De Geer, inv. 12.
De Geer duidt in dit dagboek zijn gastheer en diens vrouw aan als 'Davy' en 'Iny'. In geen van zijn na de oorlog verschenen brochures en boeken noemt hij de naam van zijn gastheer in Boxmeer (zoals hij trouwens nooit scheutig is met het noemen van namen; hij volstaat meestal met aanduidingen waarbij de lezer maar moet raden of gegevens combineren).
De naam Birnbaum is terug te vinden in de dossiers van de rechtszaak tegen De Geer voor het bijzonder gerechtshof in Amsterdam in 1947. Dr. M. van Blankenstein vertelde bij zijn verhoor, dat het verblijf van De Geer op Felden Lodge niet 'de goede instemming' had van de Engelsen omdat Birnbaum als een 'beursspeculant' bekend stond (ministerie van justitie, dossier-De Geer, proces-verbaal 8).
In de brochure *Verantwoording* uit 1946 duidt De Geer in een voetnoot op pagina 27 op de joodse afkomst van Birnbaum. De Geer vond die aanduiding kennelijk nodig om zich bij voorbaat te verweren tegen een mogelijk verwijt dat hij in de oorlogsjaren de Duitse dichter Goethe las en in een brief citeerde. 'Indien iemand zich mocht ergeren (...) zij hem meegedeeld, dat ik het betreffende boek vond in het huis van mijn gastheer te Boxmeer, een hoogstaand Israëliet, die een complete Göthe-uitgave in zijn bibliotheek had.' Deze voetnoot is om een paar redenen belangwekkend. Zij wijst er op dat De Geer zich in het na-oorlogse klimaat al bij voorbaat meende te moeten verdedigen tegen het lezen en citeren van de Duitse dichter Goethe en dat daarvoor zijn relatie met een jood (die zelfs 'een hoogstaande Israëliet' wordt genoemd) als excuus moest dienen. De brief geeft ook een aanwijzing hoe De Geer zijn dagen na het neerleggen van zijn ambt doorbracht.
- 28 Ministerie van justitie, dossier-De Geer, proces-verbaal 13.
29 Ministerie van justitie, dossier-De Geer, proces-verbaal 53.
30 Ministerie van justitie, dossier-De Geer, proces-verbaal 3.
31 *Enquêtecommissie 2C*, blz. 114.
32 Hart, een ambtenaar van het ministerie van koloniën, noteert in zijn dagboek dat Welter, de minister van koloniën, hem had gezegd dat De Geer in Zwitserland financiële aangelegenheden van zijn vrouw wilde regelen en daar dan een paar weken vakantie aan vast zou knopen (Albert E. Kersten ed., *Het dagboek van dr. G.H.C. Hart, Londen mei 1940-mei 1941* [Den Haag 1976] blz. 92).
De ministers wisten niet, dat generaal Winkelman eind mei 1940 een regeling had getroffen dat de achtergebleven echtgenoten van de ministers en meegekomen ambtenaren een voorschot van tweederde van de wedde zouden ontvangen. (L. de Jong, *a.w.* IX, blz. 21).
Bolkestein zei na de oorlog dat De Geer, als hij naar het hooggebergte wilde, natuurlijk ook naar de Schotse Hooglanden had kunnen gaan. (*Enquêtecommissie 2C*, blz. 79) Of hij deze suggestie toen aan De Geer heeft gedaan, is niet duidelijk.
- 33 Ook Bolkestein zelf onderkende de mogelijkheid van vluchtgedrag; de minister van landbouw, mr. dr. A.A. van Rhijn wees op de slechte indruk die een vakantiereis van een minister op dat ogenblik zou maken. (*Enquêtecommissie 2A*, blz. 207-208).
34 *Enquêtecommissie 2A*, blz. 208.
35 L. de Jong, *a.w.* IX, blz. 86-87.
36 Hard in de zaak, maar zacht in de uitvoering.

- 37 Ongepubliceerde memoires van Welter (ARA, 2e afdeling, archief-Welter, inv. 63).
- 38 De directeur van het kabinet van de Koningin, jhr. mr. G.C.W. van Tets van Goudriaan, schrijft op 25 augustus 1940 aan De Geer: 'In het laatste onderhoud met Uwe Excellentie heeft Hare Majesteit op Uw vraag of U zich met de portefeuille van financiën zou kunnen blijven belasten geantwoord zich over dit verzoek nog te willen beraden. Hare Majesteit is na ampele overweging tot de conclusie gekomen dat 's lands belang zich onder de gegeven omstandigheden ook daartegen verzet en verzoekt Uwe Excellentie mitsdien morgen a.s. uw schriftelijk verzoek om ontslag uit Uw ambt van minister a.i. van Algemeene Zaken en van minister van Financiën te willen indienen. Nu de beslissing van de Koningin niet meer voor wijziging vatbaar is, ziet Hare Majesteit van het aanvankelijk op morgenochtend bepaalde onderhoud af. (...) Hare Majesteit heeft mij opgedragen U daarbij niet te verhehlen, dat deze beslissing Haar zeer zwaar gevallen is en Zij de vele en belangrijke diensten die Uwe Excellentie den lande en Haar gedurende zoo vele jaren heeft bewezen met grote erkentelijkheid en waardering blijft gedenken.' (Ministerie van justitie, dossier-De Geer, bijlage 110). De Geer vraagt de volgende dag op briefpapier van het ministerie van financiën zijn ontslag. (Ministerie van justitie, dossier-De Geer, bijlage 111).
- 39 L. de Jong, *a.w.* IX, blz. 87-93.
- 40 Mr. J.R.M. van Angeren, die als secretaris-generaal van het ministerie van justitie in mei 1940 mee gekomen was naar Londen en daar als de stut en toeverlaat van Gerbrandy fungeerde, motiveerde na de oorlog deze onderscheiding als uiting van respect voor De Geer als staatsman en voor de wijze waarop hij in augustus 1939 het kabinet had gevormd. (Ministerie van justitie, dossier-De Geer, proces-verbaal 36.)
- 41 D.J. de Geer, *Uit de nevelen*, rede gehouden voor het bijzonder gerechtshof (Den Haag, z.j. [1947]), blz. 20.

Vorbereiding voor de reis

In Londen zoeken de ministers een oplossing voor de oud-premier, die - uiterlijk althans - het comfortabele leven leidt van *a gentleman of leisure* op Felden Lodge.⁴²

Er is een vrij druk sociaal verkeer in het huis. Er wordt aan muziek gedaan, De Geer bridget en schaakt, leest veel,⁴³ verheugt zich over een preek die de Haagse hervormde predikant A.K. Straatsma voor hem heeft laten uit tikken en toezenden⁴⁴ en vooral: hij denkt veel aan thuis.

Als zijn vrouw hem in een brief van 17 september 1940 heeft geschreven te verlangen naar het ogenblik waarop zij hem 'juichend zal inhalen op mijn [De Geers]

ongeschonden studeervertrek' schrijft hij haar terug dat dat helemaal klopt 'met de voorstelling die ik mij reeds tal van malen gemaakt heb; wakend en droomend.' Hij toont zich in de brief een waakzame huisvader⁴⁵ die, net als bij zijn Zwitserse reisplannen, zich ook nu weer zorgen maakt over de huishoudportemonnee.⁴⁶ Ook zijn gezondheid krijgt aandacht⁴⁷ en hij prijst de zorgen, die de huishoudster van Felden Lodge aan hem besteedt.

In de eerste vergadering van de ministerraad onder voorzitterschap van Gerbrandy komt de vraag naar de toekomstige positie van De Geer al aan de orde. Veel mogelijkheden zijn er niet. Lid van de Raad van State bijvoorbeeld zou in Den Haag een elegante oplossing zijn geweest, maar in Londen is geen Raad van State. Een opdracht om in Batavia een onderzoek in te stellen of Indië een financiële bijdrage zou kunnen geven aan de oorlogsvoering, lijkt een geschikter idee. De défaitistische oud-premier is dan gelijk weg uit het Londense milieu.

Het plan is afkomstig van Welter, de minister van koloniën. Een persoonlijke overweging van Welter ('ik had met hem te doen'⁴⁸) is dat De Geer drie kinderen in Indië had die hem ook hadden uitgenodigd. Welter brengt het idee over tijdens een bezoek aan Felden Lodge. De Geer voelde er wel wat voor, maar wil eerst (het oude plan) wat op verhaal komen in Zwitserland.

Op 9 september vraagt hij daarom bij de Portugese legatie in Londen een visum voor Portugal. De Portugese gezant op zijn beurt vraagt heel formeel de medewerking van de Nederlandse gezant (anders zullen de Britse autoriteiten geen uitreisvergunning geven). Zo komt de zaak

opnieuw in de ministerraad en weer slaat de argwaan toe.

Gerbrandy stuurt zijn oud-collega op 24 september namens de ministerraad een brief. Zwitserland loopt gevaar het lot te delen dat Nederland in mei 1940 overkwam en er is een belangrijke regeringsopdracht voor De Geer in de maak. De visum-aanvraag moet dus op een misverstand berusten. Maar om voor de toekomst een nieuw misverstand te voorkomen: het kabinet zou wel graag van De Geer willen horen dat hij bij zijn verzoek 'uitsluitend de verkrijging van een visum voor doorreis naar Nederlandsch-Indië op het oog heeft'.⁴⁹

De Geer is diep gekrenkt. Het kabinet vertrouwt hem niet en de hoge onderscheiding die hij zojuist heeft gekregen voelt hij nu als 'een pijniging en beschaming, evenals de vriendelijke woorden die mij (...) bij mijn aftreden toekwamen.' Een reis naar Zwitserland is 'overigens een zaak die slechts mij aangaat'.

Het was zijn plan in Lissabon te beslissen of hij naar Zwitserland dan wel naar zijn nicht in de Verenigde Staten zou gaan (dat had hij duidelijk geschreven bij zijn visum-aanvraag), waarbij hij ook nog rekening wilde houden met de mogelijkheid dat de regering hem met een opdracht naar Indië zou sturen. Maar van dat laatste zal nu geen sprake meer zijn.⁵⁰ In gepaste bewoordingen zegt De Geer in feite: de regering kan verder barsten.

Gerbrandy moet wel gas terugnemen en in zijn brief van 8 oktober 1940 doet hij dat ook. De Geers brief is in het kabinet aan de orde geweest en daar is gebleken dat er geen sprake is van wantrouwen of de wil om De Geer smaad aan te doen. Angst dat zijn persoon zich in de macht van de vijand zou bevinden en hem kan misbrui-

ken, onafhankelijk van zijn medewerking of medeweten is de drijfveer. De gaafheid van De Geers karakter is niet in twijfel getrokken. Integendeel, het kabinet was 'cor unum et anima una' toen het hem voordroeg voor die hoge onderscheiding, die 'in een leven van zeldzame toewijding aan de zaak van het gemeenebest was verdiend.' Gerbrandy herinnert ook aan 'de moed, de kunde en het doorzettingsvermogen' dat De Geer aan de dag heeft gelegd in augustus 1939 bij de vorming van het kabinet, dat 'den vijand kon tegemoet treden als een even werkelijke als onloochenbare representatie van het Nederlandsche volk'⁵¹ - woorden, die Gerbrandy ongetwijfeld ook heeft gekozen om de aarzelende en angstvallige leden in zijn kabinet een hart onder de riem te steken.

De druk is van de ketel. De Geer heeft geen bezwaar meer een opdracht te aanvaarden. Hoe die zal luiden is niet bekend,⁵² want het formuleren heeft nogal wat voeten in de aarde. 'Wat kan Indië bijdragen aan de oorlogvoering?' was de eerste opzet, maar de gouverneur-generaal, jhr. mr. A.W.L. Tjarda van Starckenborgh Stachouwer, had inmiddels laten weten dat dat niet zo goed uitkwam. Weliswaar was er in Azië nog geen oorlog, maar de Japanse dreiging werd in Batavia toch wel zo sterk gevoeld dat alle financiële middelen aan de versterking van de Indische defensie moesten worden gegeven.

De oplossing werd gevonden door de formulering dat De Geer zou nagaan hoe de financiële verhouding tussen Nederland en Indië (een voortdurend punt van discussie in de jaren twintig en dertig) na de oorlog moest zijn.

Maar het duurde tot 28 november eer deze opdracht op papier stond.

De Geer zat toen al in Portugal - ja, hij was zelfs al een week eerder bij de Duitse gezant langs geweest om te kijken of er geen mogelijkheid was toch naar Nederland terug te gaan.

Eindnoten:

- 42 De Geer was na zijn ontslag een wachtgeld van 85 pct van zijn ministersalaris toegekend. Bovendien behield hij de voor ministers vastgestelde verblijfsvergoeding (L. de Jong, *a.w.* IX, blz. 94). Uit een document in het dossier-De Geer op het ministerie van justitie is sprake van een herstel van zijn oude pensioenrechten (zesduizend gulden per jaar) per 3 september 1940. Het ministersalaris in Londen bedroeg 143 pond sterling per maand. (Ministerie van justitie, dossier-De Geer, bijlage 140A).
Het in de volgende alinea's geschetste huiselijke beeld is ontleend aan een brief van 5 oktober 1940 van De Geer aan zijn schoondochter, Anny Hermine Roëll en een brief van 25 oktober 1940 aan zijn vrouw, Maria Voorhoeve. (ARA, 2e afdeling, dossier-familie-De Geer, inv. 97, resp. 86.) Beide brieven bevatten geen enkele zinspelende op de politieke ontwikkeling; De Geer is zich bewust (en schrijft dat ook) dat de Duitse censor meeleeft.
- 43 'Aan lectuur heb ik hier gelukkig geen gebrek, daar de bibliotheek van Davy goed voorzien is,' schrijft hij zijn vrouw.
- 44 Blijkens De Geers dagboek (ARA, 2e afdeling, archief-familie De Geer, inv. 12) gaat het hier om een preek, die ds. Straatsma tijdens de avonddienst op zondag 14 januari 1940 in de Badkapel in Scheveningen heeft gehouden over Psalm 106:15- 'over bidden dat niet dwingen, maar luisteren moet zijn', vat De Geer deze preek in zijn dagboek samen.
De Geer was die dag 's morgens niet, zoals zijn gewoonte was, naar de kerk geweest omdat er die zondagmorgen (heel uitzonderlijk!) in de ambtswoning van Van Kleffens ministerraad was, naar aanleiding van in België gevonden alarmerende Duitse documenten (Vgl. L. de Jong, *a.w.* II, blz. 222-234). Van deze vergadering zijn geen notulen bewaard gebleven.
Uit het handschrift van het dagboek blijkt, dat De Geer zijn dagboek niet van dag tot dag bijhield, maar waarschijnlijk het op een later tijdstip aan de hand van aantekeningen heeft gereconstrueerd. In de aantekening bij deze dag staat namelijk ook: 'Later zendt ds. Straatsma mij die preek via Ria naar Engeland.' Deze zin is niet later tussen gevoegd, maar staat normaal in de tekst.
- 45 '...een goed idee de groote salamander uit de gang in de eetkamer te zetten. Kun je naast kolen ook niet flink turf stoken? (...) Laat de schoorsteen, zoo noodig, eens nazien.'
- 46 'Ik ben blij dat je in 't huis bent gebleven. (...) Er kan zoo nodig een hypotheek op genomen worden. Die stond er vroeger ook op, maar is eenige jaren geleden geheel afgelost.'
- 47 'Ik heb eerst nogal last van maagpijn gehad, maar dit is nu zooveel beter. Een mijner huisgenoten heeft mij daartegen een middel gegeven - tabletjes - waarbij hij baat gevonden had en dat ook mij wonderlijk goed helpt.'
- 48 *Enquêtecommissie* 2c, blz. 133. Welter zei in 1948 ook tegen de commissie: 'Deze opdracht, die aldus uitgelokt is, is, zoals dikwijls met zulke opdrachten gaat, ten dele een daad van vriendschap, ten dele was het een noodzakelijkheid. Het was niet helemaal zakelijk, het was niet helemaal vriendschappelijk, het was een mengeling van beide' (*a.w.* blz. 133).
- 49 *Eenige hoofdpunten* blz. 19,
50 *a.w.* blz. 21-22.
51 *a.w.* blz. 23-24.
52 *a.w.* blz. 25.

November 1940

Op 5 november 1940 vloog De Geer met een toestel van de KLM uit Bristol naar Lissabon. Eén dag eerder was hij ook al op weg gegaan, maar na een uur vliegen moest het toestel wegens een defect terugkeren.⁵³ Vanuit Lissabon bestond een

verbinding per vliegboot met de Verenigde Staten⁵⁴ en vandaar zou hij verder kunnen reizen.

Wat ging er in De Geer om, wat was zijn plan? De gebeurtenissen van het voorbije half jaar hadden hem erg aangegrepen. Hij was er slecht aan toe, somber en teneer geslagen, maar naar details moeten we raden. In één van de zeker vijf apologieën en terugblikken, die De Geer na 1945 heeft geschreven en gepubliceerd, zegt hij over zichzelf in de derde persoon schrijvend dat '...hij in die tijd, fysiek en psychisch geknakt door den verraderlijke inval in ons land, meer dan ooit moest denken aan het einde. Zijn laatste levensjaren doelloos te vegeteren in den vreemde, was een vooruitzicht waarbij hij zich moeilijk kon neerleggen.'⁵⁵

Eenzelfde betoog had hij vijf jaar eerder ook al vastgelegd. Hij had de hoop gekoesterd dat het Nederland net als in 1914-1918 zou lukken de neutraliteit tot het einde te bewaren, maar: 'de tiende Mei sloeg aan die hoop den bodem in en bracht mij, zowel fysiek als psychisch,

een inzinking welke tenslotte aan mijn ambtsvervulling een einde moest maken.⁵⁶

Hij beschouwt zich na het ontslag als een ambteloos burger, '...als een gewoon mensch, omdat het ambt nooit een hoogere heerlijkheid voor hem heeft gehad (...), omdat hij zich daaruit nooit een piëdestal heeft kunnen timmeren dat hem blijvend boven anderen verhief.'⁵⁷

Een andere keer ('thema zonder variaties' mogen we zijn verweerschriften wel noemen) vertelt hij dat het hem '...altijd moeite [heeft] gekost in mijn ambt die zekere "gewichtigheid" op te brengen die toch eigenlijk bij bepaalde functies past.' De Geer noemt dat 'een algemene gesteldheid' van zichzelf, om zich met deze vaststelling te verweren tegen het verwijt dat hij 'naïef' was, toen hij meende na zijn aftreden als particulier te kunnen terugkeren.⁵⁸

Ondanks de hier getoonde afkeer van 'gewichtigheid' hecht De Geer wel aan de glamour, die om het ministerschap hangt en de praktische voordelen die het met zich brengt. Hij zal zich in Portugal legitimeren als 'minister van staat'.⁵⁹

Maar voorlopig is er niemand, die vijfde november in Lissabon, om de zichtbaar gebroken man⁶⁰ op het vliegveld af te halen. De Nederlandse gezant, mr. J.G. Sillem, hoorde er pas van toen De Geer al was aangekomen. Hij probeerde dat goed te maken door de volgende dag De Geer uit te nodigen voor een dejeuner bij welke gelegenheid De Geer waarschijnlijk van alles gezegd heeft, maar niet van een andere reisbestemming repte.⁶¹

In Lissabon aangekomen neemt De Geer zijn intrek in hotel Paris in Estoril - de (zeker toen nog) mondaine

badplaats, veertien mijl ten westen van Lissabon.⁶² Hotel Paris was niet De Geers eerste keuze. Hij had zijn huisgenoten op Felden Lodge het adres van hotel Thermal achtergelaten. Maar omdat daar geen plaats meer was, ging hij door naar hotel Paris⁶³ - een Grand Hôtel met een fin de siècle sfeer en (dat was zeker voor de zeer religieuze De Geer van belang) een kapel van de *Church of England* in de tuin.

Het dagboek van De Geer over zijn verblijf in Estoril is summier. De derde aantekening na De Geers aankomst op de vijfde is van 20 november. Dan staat er kort en laconiek: 'Bij Duitschen gezant'.

Eindnoten:

- 53 Dagboek-De Geer. De KLM beschikt niet meer over vluchtgegevens uit de oorlog.
- 54 L. de Jong, A.W. IX, blz. 12.
- 55 D.J. de Geer, *Als de avondklok luidt*, (Den Haag 1955) blz. 10.
- 56 D.J. de Geer, *Avondmijmering* blz. 20.
- 57 D.J. de Geer, *Uit de nevelen*, blz. 22. Hij dacht hier waarschijnlijk ook aan zijn weigering in 1933 om vice-voorzitter van de Raad van State te worden.
- 58 D.J. de Geer, *Avondmijmering*, blz. 26.
- 59 Het visitekaartje, dat hij voor mededelingen aan de gezant gebruikte, siert de stofomslag van dit boek. Het is afkomstig uit het archief in Bonn.
Welke waarde De Geer hechtte aan het lintje dat hem bij zijn afscheid als minister-president was toegekend, zagen we al. Het moet daarom een bijzonder hard gelag voor hem geweest zijn toen hem na de oorlog alle onderscheidingen - ook de eretitel 'minister van staat' - werden afgenomen.
- 60 De figuur die uit de verschillende verklaringen en herinneringen van ooggetuigen uit Lissabon oprijst, bevestigt het door De Geer zelf gegeven beeld van 'fysiek en psychisch geknakt'. Mr. J.G. Sillem, de toenmalige Nederlandse gezant in Lissabon, zal na de oorlog zelfs het woord 'seniel' gebruiken (Ministerie van justitie, dossier-De Geer, proces-verbaal 3).
Veel van die (na-oorlogse) beschrijvingen van De Geer zijn natuurlijk gekleurd en vertekend door de wijsheid-achteraf die in elke retrospectie meespeelt, maar de unanimitieit van de verklaringen is op zichzelf veelzeggend.
- 61 Ministerie van justitie, dossier-De Geer, proces-verbaal II.
De Geer zou bij deze gelegenheid hebben gevraagd of Sillem de Duitse gezant wel eens sprak - een opmerking waarover Sillem en zijn vrouw zich blijkens hun na-oorlogse verklaring verontwaardigd toonden. Voor De Geer was het, zei hij na de oorlog, alleen maar een opmerking om het gesprek gaande te houden (Ministerie van justitie, dossier-De Geer, proces-verbaal 52).

De Geer maakt in zijn dagboek geen melding van dit dejeuner. Het is trouwens opvallend dat het dagboek geen enkele verwijzing bevat naar het Nederlands gezantschap of iemand van de staf.
- 62 Het grootste deel van de gegevens over Estoril, de hotels en de gasten dank ik aan het onderzoek dat Jaap en Judith Timmers daar voor mij hebben verricht.
- 63 Brief van De Geer aan Duits. Ministerie van justitie, dossier-De Geer, bijlage 21.

Pleidooi voor terugkeer

Veertien dagen dus had hij nodig voor deze beslissende stap. Steeds heeft hij volgehouden dat hij de mogelijkheid op terugkeer naar Nederland eerst in Portugal onder ogen heeft gezien, toen hij merkte hoe betrekkelijk gemakkelijk tal van gestrande reizigers van het Duitse gezantschap een visum voor de terugreis kregen, al is er een tekst die er op duidt dat hij in Boxmoor na zijn ontslag tenminste aan de *mogelijkheid* van terugkeer naar Nederland heeft gedacht.

In de brochure *Verantwoording* uit 1946, waarin hij 'pijnlijk getroffen' reageert op Gerbrandy's *Eenige hoofdpunten van het regeringsbeleid*, schrijft hij over zijn positie na het ontslag:

'Mijn leven was er niet nuttiger voor de gemeenschap - en kón het niet zijn - dan het op dat oogenblik in Nederland zou wezen, het land dat ik verlaten had om elders ten publieke nutte werkzaam te kunnen blijven.

Wat onder die omstandigheden mijn natuurlijke plaats was, scheen niet twijfelachtig.

Wél daarentegen was in hooge mate twijfelachtig, of een terugkeer naar ons land *mogelijk*⁶⁴ zou zijn. Het was niet waarschijnlijk, dat de bezettingsautoriteit, die haar verbolgenheid tegen de uitgeweken Regeering op felle wijs had doen kennen, aan een afgetreden lid van het Kabinet toegang zou willen verlenen. Althans niet, zonder daarbij voorwaarden te stellen waaraan niet kon worden voldaan. Vandaar dat aanvankelijk het denkbeeld rees, niet naar Nederland maar naar Nederlandsch-Indië te gaan, waar de meesten mijner kinderen waren.⁶⁵

Hij zat dus wel in Engeland de mogelijk- en onmogelijkheden van terugkeer naar Nederland af te wegen, maar hij heeft er met niemand over gesproken. Een belangrijk getuige van De Geers zwijgzaamheid op dit punt is zijn huisgenoot uit Boxmoor, Duits. Hij en zijn vrouw zaten elke dag met De Geer aan tafel voor het eten, maar toen daar De Geers vertrek uit Engeland aan de orde kwam, is niet op een terugkeer naar Nederland gezinspeeld. Duits verklaarde na de oorlog steeds te zijn uitgegaan van een reis naar Indië via de Verenigde Staten. Ook De Geers brieven uit Portugal gaven hem geen andere indruk.⁶⁶

In dezelfde brochure *Verantwoording* schrijft De Geer ook dat hij zeker naar Indië zou zijn gegaan, 'indien niet te Lissabon een andere mogelijkheid ware geopend.'⁶⁷

De weg daarvoor loopt over het Duitse gezantschap. De gezant, dr. Oswald baron von Hoyningen-Huene, was een beroepsdiplomaat.⁶⁸ Een aanwijzing voor wat er op 20 november besproken is, vormt een brief, die Huene

op 28 november 1940 aan het ministerie van buitenlandse zaken in Berlijn schreef over het verzoek van De Geer om naar Nederland te mogen terugkeren.⁶⁹

Huene zegt in die brief dat het De Geers oorspronkelijke plan was naar zijn kinderen in Nederlands-Indië verder te reizen. Maar 'na rustige overweging en het vinden van een grotere distantie tot de actuele gebeurtenissen' heeft hij het besluit genomen naar Nederland terug te keren om daar met zijn vrouw als particulier verder te leven. Huene merkt ook op, dat De Geer op een snelle afhandeling van zijn verzoek hoopt omdat hij zijn zeventigste verjaardag in Nederland wil vieren.

Uit de brief, hoe zakelijk ook gesteld, blijkt een zeker begrip voor De Geers verlangen. Ook andere gegevens wijzen op een goede sfeer tussen beide mannen. Het gezantschap had het op dat ogenblik behoorlijk druk en de aanvragers voor de nodige reispapieren stonden bij wijze van spreken voor het gezantschap in de rij.⁷⁰ Dat gold niet voor De Geer. De gezant ontving hem persoonlijk, en nog wel in zijn residentie en niet op kantoor. De Geer keek daar niet vreemd van op.⁷¹ Heren onder elkaar.

Huene kon niet zelfstandig over de aanvraag van De Geer beslissen want hij zag de consequenties daarvan.⁷² Hij adviseerde De Geer daarom zijn wensen en motieven in een memorandum voor de autoriteiten in Berlijn neer te leggen. De Geer is meteen aan de slag gegaan. Al op 1 december kon hij in zijn dagboek noteren: 'Afschrift van den Duitschen Gezant ontvangen van het verzonden memorandum.'⁷³

Het stuk is in het archief van het Duitse ministerie van buitenlandse zaken in Bonn bewaard gebleven.⁷⁴

Het omvat vier, met interlinie getypte A-viertjes; waarop in handschrift (van de gezant?) een aantal correcties van stilistische, grammaticale en politieke aard is aangebracht.

De Geer heeft voor het typen van deze tekst hulp gehad en waarschijnlijk niet van het gezantschap. Alle andere bewaarde correspondentie van De Geer uit het hotel is met de hand op briefpapier van het hotel geschreven. Het typoscript van het memorandum verradt een niet professionele typist. De Geer zelf heeft het niet getikt, want in de door hem getypte teksten gebruikt hij steeds in plaats van de letter 'ij' de 'y', wat zijn typoscripten een multatuliaans aanzien geeft.

De Geer heeft de correcties van het gezantschap onder ogen gehad, want er is een op 23 november geschreven briefje van zijn hand bewaard gebleven. Hij stemt in met de veranderingen, maar wil één door hem gebruikte zinsnede behouden (dat geeft beter aan dat er in elk geval 'een streven in de goede richting' is geweest⁷⁵).

Dat hij het gecorrigeerde stuk zorgvuldig heeft nagelezen, blijkt uit een tweede aantekening. Hij merkt op dat door een wijziging twee keer achter elkaar het woord 'Aufgabe' zal worden gebruikt en dat leek hem minder passend.⁷⁶

Bij herlezing viel hem nog een nieuw argument in, want in een in handschrift tussengevoegde nieuwe alinea verzekert hij verder dat niet alleen zijn vrouw heel gelukkig zou zijn met zijn terugkeer, maar ook haar hoogbejaarde moeder, 'eine Deutschgeborene'.⁷⁷

In dit memorandum opnieuw, direct in de aanhef al, het steeds herhaalde argument dat hij in mei 1940 niet

als vluchteling naar Engeland ging, maar in een ambtsbediening. Nu deze ambtelijke plicht vervuld is, is ook de reden voor het verblijf in het buitenland vervallen. In het Latijn: 'Cessante causa cessat effectus.' (Het gevolg houdt op, als de oorzaak ophoudt.)

Verder beroept hij zich op zijn radiorede van 20 mei 1940 - dezelfde rede, die in Engeland zo'n heibel veroorzaakt had. 'Wie zo sprak op een ogenblik dat aan een voortijdige terugkeer in het land nog niet gedacht kon worden, zal ook in de ogen van de bezettende macht geen gevaar voor de orde vormen,' meent hij en hij voegt er aan toe dat de bezettende macht door haar correcte houding tegenover de bevolking zich heeft ingespannen om nutteloos lijden te voorkomen en de atmosfeer zo draaglijk mogelijk te maken. 'In deze lijn past het niet een ambteloos burger te weigeren in zijn land te wonen en lief en leed met zijn volk te delen.'

Anti-Duitse gevoelens heeft hij nooit gehad en '...als het waar zou zijn, wat kort geleden over de Hilversumse radio is gezegd: *In ons land is sinds tientallen jaren een voortdurende, wel of niet bedekte en wel of niet door het buitenland betaalde anti-Duitse propaganda gevoerd* - dan kan gezegd worden dat ik van deze tientallen jaren gevoerde propaganda nooit het slachtoffer geweest ben.'

Al in de oorlog 1914-1918, bekent De Geer nu, was hij net als veel van zijn politieke vrienden in de geest pro-Duits, evenals zijn ouders.⁷⁸ Van belang lijkt hem ook te melden dat hij sedert tientallen jaren een groot deel van zijn vakanties in het Duitse bergland heeft doorgebracht. Dat klinkt gemoedelijk, maar als dat argument op dat ogenblik de Nederlanders onder ogen zou zijn gekomen,

zou dat behoorlijk pijn gedaan hebben. Een jaar eerder, in augustus 1939, hadden immers heel wat Nederlanders met bevreemding kennis hadden genomen van het bericht dat De Geer de Duitse oorlogsdreiging liet voor wat zij op dat ogenblik was. Vijf dagen na de vorming van zijn tweede kabinet was hij uitgerekend naar het Zwarte Woud in Duitsland met vakantie gegaan. Onder de oorlogsdreiging keerde hij ruim een week later terug naar Nederland, maar bleef toen nog een paar dagen op de Veluwe hangen, wat allerlei moeizame toestanden met de mobilisatie veroorzaakte.⁷⁹

De Geer spreekt zich in het memorandum uit ('als warme vriend van het vaderland') voor een herstel van de Nederlandse onafhankelijkheid 'hoe ook het einde van de oorlog mag zijn', maar bij deze verwijzing naar de onafhankelijkheid van ons land ontbreekt de toevoeging 'onder het Huis van Oranje', een uitdrukking die inmiddels in het (illegaal) beraad van de politieke partijen in Nederland een vast bestanddeel was gaan vormen.⁸⁰

Tenslotte belooft hij dat hij zich gedurende de rest van de oorlog van iedere politieke activiteit zal onthouden. Als een vergeten burger wil hij zich wijden aan lectuur en studie 'en voor alles aan mijn vrouw, die in mijn wellicht al te drukke leven op dit punt niet verwend is.'

Deze belofte weerhoudt hem er niet van om, na de lof gezongen te hebben van het Duitse eenheidsstreven, zich uit te spreken voor een nieuwe politieke, economische en sociale ordening van de Europese staten waardoor een gemeenschappelijke markt en arbeidsverdeling mogelijk wordt; een vooruitlopen haast op de Economische en Monetaire Unie.

(Dezelfde gedachte over Europese eenheid en samenwerking heeft hij uitgewerkt in de in 1942 in het bezette Nederland gepubliceerde brochure *De synthese in den oorlog*, welke in 1947 eveneens onderdeel uitmaakte van de tegen hem gerichte aanklacht bij het bijzonder gerechtshof).

Eindnoten:

- 64 Cursivering door De Geer.
- 65 D.J. de Geer, *Verantwoording* (Den Haag z.j. [1946]) blz. 10.
- 66 Ministerie van justitie, dossier-De Geer, proces-verbaal 13.
Is dat zwijgen misschien ook bewuste tactiek geweest? De getuigenissen over de sluwheid van De Geer zijn legio. Het oud-Tweede Kamerlid, dr. C.L. Patijn (geb. 1908) zei tijdens een gesprek op 18 februari 1997: 'naïviteit en sluwheid - een combinatie die je haast nooit tegen komt - gingen bij De Geer in groot formaat samen.'
Patijn was een studievriend van De Geers zoon Eddy. Na zijn afstuderen in 1934 kon hij moeilijk werk vinden en kreeg toen van De Geer het aanbod zijn secretaris te worden, in het bijzonder voor De Geers werk aan het dagblad 'De Nederlander'. Patijn was een jaar lang De Geers medewerker. Het contact bleef bestaan. Nog vlak voor De Geers overlijden in 1960 hebben zij elkaar gesproken.
- 67 D.J. de Geer, *Verantwoording*, blz. 30.
- 68 Huene (1885-1963) was in 1934 als gezant te Lissabon benoemd. In september 1944 werd hij *zur Berichterstattung* naar Berlijn terug geroepen. De reden hiervoor is niet bekend, maar het is mogelijk dat er politieke motieven hebben meegespeeld, want hij werd op 25 november 1944 vervoegd gepensioneerd. (Huene zelf legde in 1947 in een beëdigde verklaring voor het bijzonder gerechtshof in Amsterdam een verband met een 'zuiveringsactie' na de aanslag van de 20e juli 1944 op Hitler). Huene was eerst op 1 september 1939, de dag waarop Duitsland Polen aanviel, lid geworden van de NSDAP (met het hoge lidmaatschapsnummer 7077241). (Schriftelijke mededeling van het ministerie van buitenlandse zaken in Bonn dd. 5 mei 1997).
Het toenmalige Tweede Kamerlid Schaepman wist dat Huene een neef was van Zech, de Duitse gezant in Den Haag voor mei 1940 (Ministerie van justitie, dossier-De Geer, proces-verbaal 9). Dat zou een verklaring kunnen zijn voor de persoonlijke aandacht die Huene aan de zaak-De Geer gaf.
- 69 Een doorslag van de brief bevindt zich in het archief van het Duits gezantschap te Lissabon in het ministerie van buitenlandse zaken in Bonn en is opgenomen als bijlage IV op pagina 122.
- 70 Dat blijkt uit een dikke map in het archief van het Duitse gezantschap, zoals dat in Bonn wordt bewaard. De Geer is maar één van de vele passanten van alle nationaliteiten, die naar hun land van herkomst terug willen of andere reisdocumenten vragen.
- 71 Tijdens de zitting van het bijzonder gerechtshof in 1947 werd De Geer gevraagd of hij die afwijkende behandeling niet vreemd vond. 'Ik acht het mogelijk dat hij in zoverre persoonlijke belangstelling had, dat hij mij (...) op grond van mijn antecedenten wilde ontvangen,' verklaarde De Geer.
- 72 In Berlijn werd de zaak op het hoogste niveau opgenomen. De minister van buitenlandse zaken, Joachim von Ribbentrop, kwam er persoonlijk aan te pas, zo blijkt uit een ambtsedig proces-verbaal bij de behandeling van de zaak-De Geer in 1947 voor het bijzonder gerechtshof.
- 73 Uit de eerder geciteerde brief van de Duitse gezant van 28 november 1940 blijkt dat hij De Geers memorandum ('eine kurze Denkschrift') gelijk met deze brief heeft verzonden.
- 74 De volledige Duitse tekst van het memorandum is afgedrukt als bijlage III op pagina 119. Een facsimile van het eerste ontwerp, met de correcties van de gezant, staat als bijlage II op pagina 115.
- 75 'Wenne die Wörter einen grammatische Fehler enthalten, kann dies selbstverständlich geändert werden,' voegt hij er trouwhartig aan toe.
- 76 Hij had toen uiteraard nog geen kennis van de vrijzinnige opvattingen, die Karel van het Reve in 1978 over dit probleem zou ventileren. Vgl. Henk Broekhuis (pseud. van Karel van het Reve) *Uren met Henk Broekhuis* (Amsterdam 1978) blz. 22.
- 77 Die schoonmoeder van Duitse afkomst heeft De Geer eerder als argument gebruikt, namelijk bij een debat in de Tweede Kamer op 25 november 1938 na de *Reichskristallnacht*. Hij citeerde haar reactie op het geweld in Duitsland dat zij zich schaamde een Duitse te zijn. Zij draaft nog

eens in dezelfde rol op in zijn verdedigingsrede voor het bijzonder gerechtshof in 1947 (*Uit de nevelen* blz. 14).

- 78 Een aanwijzing dat deze pro-Duitse gezindheid in de jaren 1914-1918 ook tot spanningen in de familiekring leidde, vormt een passage uit de radiorede die De Geer op 4 mei 1940 hield. In die rede deelde hij mee dat 21 Nederlanders waren geïnterneerd omdat zij door hun politieke houding twijfel konden wekken aan de officiële Nederlandse politiek van onzijdigheid in de oorlog. De Geer gaf kennelijk een inkijkje in de persoonlijke verhoudingen van de familie De Geer, toen hij zei: 'Dat gedurende een oorlog de eene burger van een neutraal land meer sympathie heeft voor deze en de andere voor die belligerente mogendheid, is een normaal verschijnsel. In den wereldoorlog was het niet anders en gaf men daaraan in besloten kring ook ruimschoots uiting. Een levendig temperament ontbrak daarbij niet. Zelfs werd vernomen van familiebijeenkomsten die periodiek plachten te worden gehouden, maar nu tijdelijk moesten worden stopgezet, omdat ze altijd weer aanleiding gaven tot hevige twistgesprekken over het goed recht van de elkaar beoorlopende partijen.'
- Het verschil was dat toen niet aan de on-Nederlandse houding van de deelnemers aan die discussie mocht worden getwijfeld, maar dat dat nu wél moest worden gedaan.
- 79 Dagboek De Geer, ARA, archief-De Geer, inv. 12; L. de Jong, *a.w.* 1, blz. 678 en *Enquêtecommissie 2A*, blz. 11-13.
- 80 Het ontbreken van die toevoeging in de beginselverklaring van de Nederlandse Unie vormde voor heel wat Nederlanders in de eerste oorlogsmaanden een niet te nemen obstakel. Colijn, in zijn eind juni 1940 verschenen en veel verwarring stichtende brochure *Op de grens van twee werelden* (Amsterdam 1940) houdt nadrukkelijk vast aan de band met Oranje - 'en dus ook aan het behoud onzer geestelijke vrijheden' (blz. 50-51).

December 1940

De maand december brengt De Geer in spanning door; vooral als na een paar weken er nog geen bericht uit Berlijn is. Zijn keuze voor terugkeer naar Nederland heeft hij eigenlijk al gemaakt, maar wat zijn daarvoor de praktische mogelijkheden? Door de aarzeling van de Duitse autoriteiten blijft het dilemma 'Indië of Nederland (óf misschien Amerika)?' bestaan. Het beklemmende voor hem is, dat hij er eigenlijk met niemand ronduit over kan praten. Voor alles moet hij zijn plannen, beter gezegd: zijn onzekerheden, geheim houden. Zelfs in brieven naar huis kan hij niet al te openhartig zijn, want tussen hem en zijn vrouw en kinderen in Nederland staat altijd de Duitse briefcensur.

Hij had er vurig op gehoopt zijn zeventigste verjaardag op 14 december in Nederland te kunnen vieren, maar de dag gaat in Estoril uiterlijk onopgemerkt voorbij. Eerst later krijgt hij een verslag van de viering in Nederland en dan voegt hij alsnog in zijn dagboek tussen de aantekeningen in: '14 dec. Mijn verjaardag wordt in Abcoude⁸¹ gevierd door Moeder en de 4 kinderen met reerug en confit. taart.' En op 21 december noteert hij een 'ontroerende brief' van zijn dochter Jetty over de voorbereiding van zijn verjaardag te hebben ontvangen. Het doet hem

kennelijk goed, dat anderen op die eenzame dag aan hem gedacht hebben.

Hoe angstvallig De Geer zijn overwegingen ook geheim houdt, zijn aarzelende houding wekt wel argwaan, vooral bij de secretaris van het Nederlandse gezantschap, mr. F.C.A. baron van Pallandt. Ook trekt het de aandacht, dat De Geer steeds zo druk in een tussenkamertje in hotel Paris zit te schrijven. Dat was in elk geval opgevallen aan de Italiaanse en anti-Duitse eigenaar van het hotel en de uit Brussel uitgeweken en nu op het Nederlands gezantschap werkzame perschef, B.C.F. van den Berkhof van Kockengen.

Deze had aanvankelijk ook in hotel Paris gelogeed en kwam daar nog steeds terug om zijn boorden te laten wassen. Bij die gelegenheid had de hotelier Van den Berkhof op de 'steeds maar schrijvende' De Geer attent gemaakt en hem ook verteld van een correspondentie met de Duitse gezant.⁸²

De achterdocht wordt sterker als De Geer 'onder tamelijk vage voorwendsels een toenmalig zeer moeilijk te verkrijgen gelegenheid om zich per "Clipper" naar Amerika te begeven heeft laten passeren.' Van Pallandt begon zich af te vragen of De Geer 'niet in stilte het plan koesterde zich naar Nederland te begeven', zoals Adriaan Pelt na de oorlog verklaarde.⁸³

Dat wantrouwen had inmiddels ook wat vastere vorm aangenomen door een telegram van 9 december uit Londen aan het gezantschap. Daarin schreef Van Kleffens dat De Geer naar Nederland wilde en dat hem dat ontraden moest worden. De gezant, mr. J.G. Sillem, was die dag weer eens op jacht.⁸⁴ Daarom voerde Van Pallandt

het gesprek, maar De Geer hield de boot af.⁸⁵

Van Kleffens bron voor het telegram van 9 december was ongetwijfeld zijn oude schoolvriend uit Groningen, Leopold Ries. Ries was al in het vroege voorjaar van 1940, samen met zijn moeder, naar Portugal gegaan waar hij in november 1940 De Geer ontmoette. Ries kende De Geer goed. Als ambtenaar op de provinciale griffie van Zuid-Holland ontmoette hij De Geer als gedeputeerde en toen hij ambtenaar was op het ministerie van financiën was De Geer daar minister.

In Lissabon, zo schreef hij op 2 augustus 1946 had hij gemiddeld een maal per week een gesprek met De Geer. 'Tijdens de eerste ontmoeting op of omstreeks 10 november 1940 in Estoril vroeg De Geer op de man af wat ik er van zou vinden als hij naar Nederland (hij zei: "Holland") terugging. Van dit ontstellend gesprek heb ik spoedig verslag uitgebracht aan Mr. van Kleffens in Londen.'

Bij de volgende gesprekken kwam het onderwerp nog zeker driemaal ter sprake. Tweemaal nam Ries daartoe het initiatief, waarbij De Geer ontwijkend reageerde. De derde keer begon De Geer er zelf over, maar dat was dan ook één dag voor zijn vertrek.⁸⁶

In de tweede helft van december verblijft Pelt, op de terugreis van Batavia naar Londen, een paar dagen in Lissabon. Een kans voor Van Pallandt de zaak opnieuw aan te snijden en hij neemt Pelt in vertrouwen. In Batavia had Pelt twee maanden eerder De Geers dochter ontmoet en zij had hem een boodschap voor haar vader meegegeven: 'alle drie zijn kinderen in Indië hoopten dat hun vader zich zo spoedig mogelijk naar Indië zou bege-

ven, zij zagen met verlangen naar hem uit en wilden hem zo goed mogelijk verzorgen.’

Een mooie gelegenheid om bij het overbrengen van die boodschap, tegen de achtergrond van Van Pallandts wantrouwen, met De Geer over zijn plannen te praten. Eerste kerstdag is het zover.

Eindnoten:

- 81 Abcoude was de woonplaats van zijn zoon, jhr. mr. L.E. de Geer van Oudegein (Eddy). Deze is dan burgemeester van Diemen.
- 82 Verhoor van B.C.F. van den Berkhof van Kockengen. (Ministerie van justitie, dossier-De Geer, proces-verbaal 18). Van den Berkhof meende ook dat vertrek van De Geer naar hotel Atlantico op 14 januari 1941 misschien iets te maken had de belangstelling van de hoteleigenaar voor De Geers optreden.
- 83 Algemeen Rijksarchief, tweede afdeling, archief-commissie Van Limburg Stirum, inv. 4.
- 84 De gezant kon niet of maar moeilijk wennen aan de gedachte dat hij na de tiende mei een oorlogvoerende natie vertegenwoordigde.
Hij hield een Duitse bediende, Heinz Thermal, aan. Om humanitaire redenen, zei hij na de oorlog, de man was van joodse afkomst. In de loop van de oorlog bleek echter, dat Thermal met een Duitse opdracht bij Sillem had gewerkt (ARA, tweede afdeling, archiefcommissie Van Limburg Stirum, inv. 15). Sillem zou ook nog na 10 mei 1940 met de Duitse gezant naar de opera en op jacht zijn geweest.
Hij is in het voorjaar van 1941 van zijn post ontheven en na de oorlog niet gerehabiliteerd. Deze ontwikkeling staat overigens los van zijn optreden tegenover De Geer.
J.L. Heldring vertelde tijdens een gesprek op 28 januari 1997 dat Sillem aanhanger was van de Oxford-beweging.
- 85 Van Pallandt rapporteerde op 10 december 1940 Van Kleffens over dit gesprek. ‘Ik moet beginnen met te bevestigen dat de heer De Geer zwaar gaga is. Hij begrijpt niets, is kennelijk verheugd met zijn plannetje om stiekem naar huis te gaan en neemt de houding aan van “wie doet mij wat?” Ook is hij er van overtuigd dat hij goede vrienden met de Duitsers zal zijn: wat hebben die me nou te verwijten, ik heb toch mijn plicht gedaan? Hij is zoo koppig en verkalkt, dat ik bang ben dat zelfs een telegram van de Ministerraad hem niet stoppen zal. Aangezien de autoriteiten waar hij zijn uitreisvergunning moet halen juist het meest in Duitse handen zijn, zie ik geen kans hem op deze klip te laten stranden. Trouwens, al namen wij hem zijn pas af, dan zouden de Duitsers hem wel een andere verschaffen. Mij lijkt de enige mogelijkheid dat H.M. persoonlijk ingrijpt en hem in krachtige termen verbiedt te reizen. De gevolgen van den reis zooals hij van plan is te ondernemen, zijn natuurlijk niet te overzien. But it is difficult to influence a man who has lost his dignity.’ (Ministerie van justitie, dossier-De Geer, bijlage 99).
- 86 Brief mr. L.A. Ries. Ministerie van justitie, dossier-De Geer. Bijlage 96.

De kerstdagen

Beide kerstdagen zijn voor de verdere ontwikkeling belangrijk. In zijn dagboek vermeldt De Geer als eerste aantekening bij de eerste kerstdag: ‘Gezongen in de kerk *Silent night, sacred night*.⁸⁷ Dat zal hij waarschijnlijk mee gezongen hebben in de Anglicaanse dienst in de kapel bij hotel Paris. Zijn lunch gebruikt hij echter die dag in hotel Atlantico, dat dan voor het eerst in het dagboek wordt genoemd.⁸⁸

Daarna noteert hij: ‘Bezoek van Pelt, die uit Indië kwam.’ In zijn na-oorlogse verslag schrijft Pelt, dat De Geer geen positief antwoord gaf op de vraag wanneer hij van plan was naar Indië te gaan. Wel vroeg hij honderd uit over Indië en de reismogelijkheden daarheen. De Geer bekende tijdens het gesprek, dat hij tegen de vliegreis over de Atlantische Oceaan opzag en de voorkeur gaf aan een boottocht

langs de Kaap (de passagiersverbinding door het Suez-kanaal was toen al opgeheven).

Pelt vroeg hem daarop op de man af: 'U denkt er toch niet over naar Nederland te gaan?' en hij vervolgt zijn verslag: 'Hierop kwam een dubbelzinnig antwoord, de heer De Geer antwoordde namelijk dat hij dat niet van plan was ofschoon hij natuurlijk zeer wel naar Nederland zou kunnen gaan en er wel goede redenen voor zou

kunnen aanvoeren, aangezien zijn vrouw ongesteld was en hem nodig had.⁸⁹ Ik bezwoer den heer De Geer deze gedachte te laten varen aangezien hij daardoor zichzelf en zijn land in een zeer delicate positie zou brengen. Met eenige heftigheid voerde hij hiertegen aan, dat ik dit geheel verkeerd zag, aangezien hij sedert zijn aftreden als Minister-President toch niet anders dan een particulier Nederlander was, elk particulier Nederlander het recht had naar zijn plaats van inwoning terug te keeren en dat dit zelfs door de Nederlandsche Regeering werd aangemoedigd wat betreft in Frankrijk vertoevende Nederlanders.

Op het argument dat hij alleen met hulp van de vijand naar Nederland kon gaan, antwoordde De Geer dat de vijand nu eenmaal feitelijk meester van de situatie was en dat er dus geen bezwaar zou kunnen bestaan dat een particulier reiziger, die een visum nodig had, dit erkende.⁹⁰

Directe gevolgen heeft het gesprek niet, maar het heeft waarschijnlijk toch iets bij De Geer los gemaakt. Hij besluit in elk geval zijn notities van die eerste kerstdag met: 'Geschreven aan Duitschen Gezant, dat het antwoord wel heel lang uitblijft.'

Deze samenvatting in het dagboek geeft de geestesgesteldheid van De Geer op dat ogenblik beter aan dan de inhoud van de brief. De Geer toont in hoffelijke termen verpakt ongeduld en twijfel of zijn verzoek wel goed gevallen is bij de Duitse autoriteiten, maar er is ook sprake van een nieuwe optie. De reis naar Indië komt niet meer ter sprake, maar nu is het Nederland of New York, waar zijn nicht Iny woont.⁹¹

De volgende morgen, tweede kerstdag, krijgt De Geer

bezoek van de eveneens door Van Pallandt gestuurde dr. N.C.A. Slotemaker de Bruïne, directeur van het persbureau Aneta in Batavia ('die uit Indië kwam' schrijft De Geer achter Slotemakers naam in het dagboek).

Ook van Slotemakers gesprek is een ruim vijf jaar later opgetekend verslag bewaard in de vorm van een brief aan Gerbrandy. Hij had in Lissabon twee gesprekken met De Geer, maar hij heeft geen poging gedaan hem van zijn Nederlandse reisplannen af te houden om de eenvoudige reden dat deze niet ter sprake zijn gekomen. Het ging alleen over Indië. De Geer wilde advies hebben of hij over Amerika of langs de Kaap moest reizen. De vraag wanneer hij daar dacht aan te komen, ontweek De Geer - een houding die Slotemaker de indruk gaf dat hij het plan had naar Nederland terug te gaan, zo herinnerde hij zich in de zomer van 1946.⁹²

De mogelijkheid van een reis per schip naar Indië via de Kaap hield De Geer al een poosje bezig. Waarschijnlijk is hij op het idee gekomen tijdens gesprekken met de Zuid-Afrikaanse journalist F.J. Elferink, die op het punt stond naar de Kaap af te reizen.⁹³

Het is niet vreemd, dat hij 's morgens in Estoril met Slotemaker over deze mogelijkheid heeft gesproken. Immers, voor het middaguur van deze tweede kerstdag stond een afspraak voor een lunch in Lissabon met deze Elferink in De Geers agenda.

Een verslag van dit gesprek is er niet, maar het besprokene is te herleiden. De volgende dag verscheen in het in Kaapstad verschijnende dagblad *Die Suyder Stem*⁹⁴ een beschouwing, waarin het Nederlandse standpunt over de gewapende neutraliteit tot de Duitse overval in mei

1940 en het daarop gevolgde gewapende verzet werd toegelicht en verdedigd.

De beschouwing verscheen onder de naam van Elferink, maar het is vrijwel zeker dat De Geer het stuk zelf geschreven heeft (hij schreef immers graag en veel, zoals de eigenaar van hotel Paris en de persattaché Van den Berkhof elkaar hadden toevertrouwd).⁹⁵

Het feit dat het stuk één dag na de lunchafspraak verscheen, maakt het aannemelijk dat De Geer bij het gesprek de tekst al kant-en-klaar bij zich had of zelfs dat Elferink die al eerder in zijn bezit had gekregen. Elferink hoefde het stuk enkel in het Zuid-Afrikaans te vertalen, van zijn naam te voorzien en door te telexen of door te bellen naar Kaapstad.

De Geer heeft in 1947 in zijn pleitrede voor het tribunaal in Amsterdam (hij verscheen daar zonder advocaat⁹⁶) dit stuk nadrukkelijk tot zijn verdediging en onderstreping van zijn trouw en toewijding aan de vaderlandse zaak aangevoerd.⁹⁷ Maar wie de beschouwing nu terugleest,⁹⁸ zal sterk moeten denken aan De Geers radiorede van 20 mei 1940; de rede die de eerste steen des aanstoots was geworden voor zijn collega-ministers en koningin Wilhelmina. De Geer verdedigt ook hier de traditionele Nederlandse neutraliteitspohtiek (in de jaren dertig soms ook 'zelfstandigheidspolitiek'⁹⁹ genoemd; dat klonk wat positiever). Tussen tussen de regels door is ook te lezen dat hij - al is de oorlogstoestand ingetreden - in zijn hart nog steeds die politiek voorstaat met de mogelijke consequentie dat Nederland net zo goed aan de andere kant in de oorlog had kunnen belanden.

Eindnoten:

- 87 Dat zingen van dit kerstlied onder deze omstandigheden moet op De Geer een grote indruk hebben gemaakt. Het is althans een belangrijke overweging en inspiratie geweest bij het schrijven van de brochure *De synthese in den oorlog* in het najaar van 1941 - een werk, dat hem bij de publicatie in maart 1942 en bij zijn strafzaak in 1947 zwaar aangerekend is. Als gewoonlijk over zichzelf in de derde persoon schrijvend (als ging het om een ander) zegt hij daar: 'Hij moest er aan denken hoe niet alleen in zijn vaderland, maar in Duitschland dit lied door miljoenen gezongen werd. En met weemoed vervulde hem weer de gedachte dat menschen met dezelfde geestelijke behoeften thans meedoogenloos op elkaar worden losgelaten. Die gruwel voor de toekomst te keeren, is een bezielend ideaal voor allen die deze wereld gaarne iets beter zouden willen achterlaten dan zij haar gevonden hebben'. (D.J. de Geer, *De synthese in den oorlog* [Rotterdam 1942] blz. 16).
- 88 Op maandag 14 januari 1941 zal hij naar hotel Atlantico verhuizen.
- 89 Ook de Duitse gezant had het argument van een zieke vrouw doorgegeven, maar na de oorlog ontkende De Geer dit argument gebruikt te hebben, "de gezant moet zich vergist hebben". (Ministerie van justitie, dossier-De Geer, proces-verbaal 52).
- 90 ARA, dossier-commissie Van Limburg Stirum, inv. 4.
- 91 Tekst van de met de hand geschreven brief (op papier van hotel Paris) als bijlage v op pagina 123. Bron: archief Duits gezantschap te Lissabon, ministerie van buitenlandse zaken, Bonn.
- 92 Brief Slotemaker de Bruïne aan Gerbrandy, dd. 31 juli 1946. Ministerie van justitie, dossier-De Geer, bijlage 97.
- 93 Dat vertrek heeft nog wel even op zich laten wachten. In elk geval was het Elferink die de Nederlands-Amerikaanse journalist Hendrik Willem van Loon het bericht doorgaf dat De Geer op 4 februari 1941 naar Nederland was vertrokken, blijktens een anonieme potloodkrabbel in potlood handschrift op de brief van Ries aan Van Kleffens (Ministerie van justitie, dossier-De Geer, bijlage 93). Radio-Boston, waar Van Loon werkte, kon daardoor eerder de Nederlandse regering in Londen inlichten dan het gezantschap.
- 94 *Die Suyder Stem* steunde als enige Afrikaanse krant de politiek van de Verenigde Partij - de partij van generaal Smuts, die voorstander was van het deelnemen aan de oorlog aan Britse

zijde (J.C. Kannemeyer, *Geskiedenis van die Afrikaanse literatuur I* [Kaapstad/Pretoria 1978] blz. 259).

- 95 Een aanwijzing voor het auteurschap van De Geer vormt de aanwezigheid van een vrijwel gelijke tekst in het dossier-De Geer op het ministerie van justitie. Dit in het Nederlands gestelde stuk (blijkens een aantekening overgetypt door de met het vooronderzoek belaste rechercheurs van het verformfaaide manuscript van De Geer) met het opschrift 'De inval in Nederland' heeft als byline: 'Van bevoegde zijde schrijft men ons uit Europa' - een in die jaren veel in kranten gebruikte frase om ondanks anonimiteit een beschouwing een zeker gezag te geven. De Geer heeft waarschijnlijk voor de oorlog meer dan eens van zo'n zinnetje gebruikt om anoniem in een krant van een opvatting blijk te geven en anders kende het wel uit de tijd dat hij redacteur was van het dagblad *De Nederlander*. Stijl en opbouw van het stuk wijzen eveneens in de richting van De Geer als auteur. Ook heeft hij het in het stuk in het dossier-De Geer meer dan eens over 'ons land', wat in *De Suyder Stem* als 'Nederland' is weergegeven.
- 96 De Geer voelde zich ook op het gebied van het strafrecht thuis. Hij was in 1895 in Utrecht *cum laude* gepromoveerd op een proefschrift 'De grenslijn tusschen opzet en schuld'.
- 97 D.J. de Geer, *Uit de nevelen*, blz. 16-17. De Geer vertelt daar ook dat de (niet met naam genoemde) correspondent hem had gezegd dat onder 'de oud-Hollandsche Boeren' een vrij sterke oppositie was tegen de politiek van Smuts. De mening heerste daar dat Nederland het Deense voorbeeld had moeten volgen - zich dus op 10 mei 1940 niet had moeten verdedigen, maar een Duits protectoraat accepteren. De Geer ging daar tegen in en 'daar ik bemerkte dat die correspondent (...) dit nog niet zoo héél dwaas vond (..) gaf ik hem daarna een artikel voor zijn blad om te betoogen, hoe verraderlijk en verachtelijk zulk een rol voor ons land zou geweest zijn.'
- 98 Zij is als facsimile als bijlage VII op pagina 125 in dit boek opgenomen (met dank aan Gary Kitching, die de tekst in Kaapstad heeft opgespoord).
- 99 B.M. Telders, *Nederland onzijdigheid, grondslag en gevolgen*, (Den Haag 1939) blz. 23.

Tussen kerstmis en nieuwjaar (en verder)

*De dagen tusschen Kerstmis en nieuwjaar
zijn van een druk, die niet meer is te ontvlieden:
Van al de ellende der vergane zwaar
En zonder hoop op wat de aanstaande bieden,*

leert ons de dichter Bloem¹⁰⁰ en die wijsheid geldt zeker voor De Geer in die laatste dagen van 1940 - 'het rampjaar', zoals hij dat in zijn dagboek aanduidt.

De brief, die hij op 28 december van de Duitse gezant krijgt als antwoord op zijn klacht van eerste kerstdag, is vriendelijk van toon en vol goede bedoelingen, maar geeft geen enkele zekerheid. Het spijt de gezant dat het allemaal zo lang duurt, hij heeft de door De Geer genoemde dagen (zijn zeventigste verjaardag en kerstmis) aan Berlijn gemeld, maar hij kan er verder niets aan doen. Politieke factoren spelen zeker een rol en uit het feit dat het zo lang duurt eer er een antwoord komt, leidt hij af dat het om een moeilijke beslissing gaat. Maar omdat hij begrip heeft voor De Geers ongeduld, heeft hij op spoed aangedrongen.

De goede relatie, die er inmiddels tussen beide heren was ontstaan, wordt gedemonstreerd in de haastige mededeling die Huene, waarschijnlijk bij het ondertekenen, in zijn eigen handschrift onder de getypte brief krabbelt: er komt juist een telegram uit Berlijn binnen dat het verzoek nog steeds in onderzoek is.¹⁰¹

Op 7 januari 1941 beantwoordt De Geer uitvoerig de brief, die de ministerraad hem op 12 december 1940 had gestuurd.¹⁰² In deze brief, opgesteld door minister Van

Boeyen van binnenlandse zaken¹⁰³, wordt begrip en diepe achting getoond voor 'Uw schier ontembaar verlangen naar Uw geliefde vrouw (...) en voor Uw begeerte in Uw woning temidden van ons volk rustig aan den arbeid te mogen gaan.' Maar anderzijds wijst de brief er ook op dat een vrijwillig terugkeren onder het gezag van de overweldigder als ontrouw aan de Nederlandse zaak zal worden aangevoeld en dat hij gedwongen zou kunnen worden te spreken (spreken én zwijgen kan 'voor Nederland en zijn zaak onherstelbare gevolgen' hebben). Daarom zou de regering een eventuele terugkeer betreuren; een terugkeer zou ook tegen de wens van de regering zijn.

De Geer is er echt voor gaan zitten om deze brief uitvoerig te beantwoorden. Hij herhaalt het nu al zo vaak gehoorde argument dat hij zich in niets onderscheidt van de andere, in het buitenland gestrande Nederlanders. Als voorbeeld haalt hij Dora Heldring aan, de vrouw van de directeur van de Heldring-stichting in Zetten, die in mei 1940 haar in het Zuid-Afrikaanse Stellenbosch studerende zoon had bezocht, de jongen naar Indië had gestuurd om daar in het leger dienst te nemen, maar zelf nu in Lissabon op een gelegenheid wachtte om naar Nederland terug te gaan.

Over de mogelijkheid dat zijn terugkeer als een daad van overgave zou worden beschouwd, schreef De Geer: 'Ik ben met u eens, dat dit bedenkelijk zou zijn. Maar ik ben overtuigd, dat, al mogen bij een enkeling zulk een misvatting aanvankelijk rijzen de ware positie te duidelijk is om niet spoedig algemeen te worden onderkend'¹⁰⁴. Hij zal als vergeten burger leven, maar 'als de vijand mij

ontrouw aan de vaderlandsche zaak zou aanwrijven, zou ik evenmin zwijgen'.

De suggestie van de regering, dat misschien mevrouw De Geer overgehaald zou kunnen worden om tijdelijk naar Portugal te komen, wijst De Geer om praktische redenen af. 'Aan deze oplossing zouden inderdaad eenige voordeelen verbonden zijn, maar ik acht haar reeds uitgesloten, wijl de vereischte toestemming niet zou worden verleend.'¹⁰⁵ Wat in De Geers overwegingen opvalt, is - geconcentreerd als hij is op zijn persoonlijke problemen - het ontbreken van enig moreel perspectief. Op 3 juni 1940 had de regering in Londen een wetsbesluit uitgevaardigd, waarin voor de opvarenden van de Nederlandse koopvaardij vloot een 'vaarplicht' werd ingesteld.¹⁰⁶ Als deze mensen hun door Duitse torpedo's inmiddels levensgevaarlijk geworden werk wilden opgeven, werden zij met straf bedreigd. Een man als Ries was zich van deze morele implicatie van De Geers desertie bewust.¹⁰⁷

Veel indruk maken de brieven over en weer niet. De Geers brief van 7 januari 1941 komt in de ministerraad van 17 januari 1941 ter sprake, maar het 'motiverende' antwoord waartoe besloten wordt (opnieuw van de hand van Van Boeyen), is pas veertien dagen later klaar en komt in Portugal aan als De Geer op 4 februari 1941 al vertrokken is.

Buiten de ministerraad is nog even gesproken over een plan De Geer te ontvoeren of in het gezantschap te Lissabon te arresteren,¹⁰⁸ maar het blijft bij wilde plannen, gezien de delicate betrekkingen met Portugal. De regering is machteloos.

Een belangrijke verandering in de dagelijkse omgeving van De Geer vormt zijn verhuizing op 14 januari 1941 van hotel Paris naar hotel Atlantico, wat bij de kritische De Geer-waarnemers in Lissabon en Estoril tot allerlei speculaties aanleiding geeft. Hotel Atlantico stond bekend als een 'Duits-gezind' hotel en de Italiaanse (maar anti-Duitse) eigenaar van hotel Paris hield de gangen van De Geer goed in de gaten en sprak daarover met Van den Berkhof van Kockengen, die wij al tegen gekomen zijn als de drager van losse boorden, die in hotel Paris gewassen werden.¹⁰⁹

Over de door Van den Berkhof gesignaleerde correspondentie met de Duitse gezant zei De Geer na de oorlog dat hem daarvan niets bekend was¹¹⁰ en met die aandacht voor zijn aanwezigheid viel het ook wel mee. Hij was alleen maar naar Atlantico gegaan omdat het hem beter beviel: het was mooier en de maaltijden waren beter. Dat Atlantico een verkeerde naam had, was hem niet bekend.¹¹¹

De Geer dacht ondertussen niet alleen steeds aan zijn vrouw, kinderen en kleinkinderen in Nederland - hij had ook gehoord van de invoering van de distributie van levensmiddelen in Nederland en hij probeerde met zendingen koffie, thee en ovomaltine voor de kinderen de rantsoenen wat aan te vullen.¹¹²

Ondertussen wordt in Berlijn en Den Haag op het hoogste niveau naar de kwestie-De Geer gekeken. In Neurenberg, waar hij in de gevangenis zat om zich voor een internationaal tribunaal te verantwoorden voor zijn oorlogsmisdaden, herinnerde Joachim von Ribbentrop, Hitlers minister van buitenlandse zaken zich bij een

verhoor op 9 juli 1946 vaag dat deze zaak op zijn tafel terecht gekomen was.

‘Het staat mij bij dat ik zelf de toestemming heb gegeven voor zijn terugkeer naar Nederland en dat ik daarbij gedacht heb dat het in het belang van de Duitse politiek kon zijn met zo iemand op een goede dag weer een Nederlandse regering te vormen. Ik ben er nagenoeg zeker van dat wij hierbij geen andere voorwaarden hebben gesteld en ik geloof nauwelijks dat wij hierbij gedacht hebben aan belangrijke inlichtingen. In het algemeen was de belangstelling van buitenlandse zaken na de bezetting vanzelfsprekend niet meer zo buitengewoon groot.’¹¹³

Op dezelfde dag werd in dezelfde Neurenbergse gevangenis Arthur Seyss-Inquart, tijdens de bezetting de Duitse rijkscommissaris voor het bezette Nederlandse gebied, gehoord. Seyss-Inquart zei voor het eerst over de zaak-De Geer te hebben gehoord van Otto Bene, de vertegenwoordiger van het Duitse ministerie van buitenlandse zaken op zijn bureau. Seyss-Inquart heeft de vraag toen in het gewone dienstoverleg besproken met zijn commissarissen-generaal; misschien ook met Bene, misschien ook met Rauter.¹¹⁴

Seyss-Inquarts belangrijkste overweging bij het geven van toestemming, zo verklaarde hij in Neurenberg, was die van een oude man, die naar zijn vrouw terug wilde gaan. Hij dacht dat de terugkeer wel een goede indruk op de Nederlanders zou maken. Belangrijke inlichtingen heeft De Geer, voor zover Seyss-Inquart zich herinnerde, niet gegeven. De Geer is trouwens ook niet verhoord, iedereen (ook Rauter) wilde hem met rust laten.¹¹⁵

Het overleg resulteerde in een telegram van Rintelen, een van de staatssecretarissen op het Berlijnse ministerie, dat op maandagavond 20 januari 1941 tegen middernacht op het Duitse gezantschap in Lissabon aankwam: 'we gaan akkoord met de terugkeer naar Holland van de vroegere Hollandse minister-president De Geer.' De enige voorwaarde was - en dat was een wens van Seyss-Inquart - dat De Geer eerst naar Berlijn zou komen om hem voor het betreden van de Nederlandse bodem door een nog aan te wijzen functionaris van Seyss-Inquart in te scherpen dat hij zich op alle manieren terughoudend moest opstellen.

Het grote nieuws bereikt De Geer op dinsdag 22 januari. 'Belangrijke telefoon van Duitschen Gezant,' staat er in zijn dagboek en wij mogen aannemen dat hij direct naar het gezantschap is gegaan om het nieuws te horen en te overleggen, want nog dezelfde dag telegrafeert de gezant naar Berlijn dat De Geer (de gezant duidt hem aan als 'Exzellenz de Geer') hem die dag had bezocht. De Geer was van plan de volgende week af te reizen via Madrid, Parijs en Berlijn. In Berlijn zal hij zich bij Rintelen melden, die uit Lissabon nog nadere inlichtingen zal krijgen. De Geer heeft gevraagd zijn vertrek voorlopig geheim te houden 'omdat veel van zijn landgenoten niet met deze stap ingenomen zullen zijn.'¹¹⁶

De Geer is meteen na het gesprek met de gezant naar het Duitse consulaat gegaan om een aantal zakelijke dingen te regelen. De volgende dag stuurt hij een telegram aan zijn schoonzoon Peter Koch¹¹⁷ en op 1 februari aan zijn dochter Jetty in Indië: 'aan Jetty geseind van mijn vertrek naar Moeder op a.s. Dinsdag.'

Opvallend is dat hij zijn vrouw geen bericht stuurt - tenzij hij Koch gevraagd heeft haar in te lichten. Maar dat is niet aannemelijk, want mevrouw De Geer hoorde het nieuws pas op de morgen van De Geers aankomst uit de mond van jhr. mr. A.M. Snouck Hurgronje, de voorzitter van het college van secretarissen-generaal.¹¹⁸

Het zijn drukke dagen voor De Geer. Hij verbrandt documenten die naar zijn mening niet in handen van anderen moeten komen,¹¹⁹ hij regelt de terugreis en overwint in zijn sterke verlangen naar huis zijn vliegangst.¹²⁰ Op 28 januari 1940 krijgt hij zijn uitreisvisum dat niet door de consul, maar door de gezant zelf ondertekend werd.¹²¹ Huene heeft hem tot het laatst een *Sonderbehandlung* gegeven.

Hij schrijft ook nog een paar brieven, o.a. op 1 februari 1941 aan zijn nicht Iny in New York, waarin hij vertelt over zijn onderzoek naar de mogelijkheden om via de Kaap naar Indië te varen, maar ook zegt dat hem bij de correspondentie met Nederland ('zonder tussenpersonen') is gebleken 'dat tante Ria wel zeer sterk verlangde naar mijn terugkeer in Holland.'¹²² (...) Ik heb daarop nooit gereageerd, ook om geen verwachtingen op te wekken, maar wel mijzelf afgevraagd, of het niet eigenlijk een zekere lafheid is, naar het thans behaagelijker Indië te gaan, in plaats van naar Holland, waar ik noodiger ben.¹²³

Kennelijk is hij zich, ook al houdt hij zich naar buiten erg flink, bewust van de mogelijkheid dat de Duitsers met zijn terugkeer propaganda zullen bedrijven en hij niet de kans zal krijgen hun argumenten in het openbaar te weerleggen. Daarom stelt hij op 3 februari 1941 een motivering op over zijn terugkeer die de Nederlandse

regering in dat geval zou kunnen gebruiken in een uitzending van radio-Oranje en stuurt die aan minister Welter in Londen.¹²⁴

Tenslotte zijn er de sociale verplichtingen en neemt hij tijdens even zovele maaltijden afscheid van de relaties, die hij in Portugal had verworven. Ook al heeft hij een vliegbiljet al in zijn zak zitten, dan nog laat hij in enkele gevallen zijn gasten niet het achterste van zijn tong zien, zodat zij een paar dagen later met verbazing moeten constateren dat zij bij een afscheidsdiner hebben gezeten. En waar hij het nieuws wel vertelde, zoals aan de naar Portugal uitgeweken Nederlandse gezant in Brussel, mr. B.Ph. baron van Harinxma thoe Slooten, ontstond er aan tafel een onaangename, wat ruzieachtige sfeer, waarbij Van Harinxma de term 'woordbreuk' laat vallen - tot groot ongenoegen van De Geer.¹²⁵

Op dinsdag 4 februari 1941 kan hij eindelijk vertrekken. Er is niemand op het vliegveld om hem uitgeleide te doen als hij naar Barcelona vliegt. Daar brengt hij de nacht door in hotel Ritz,¹²⁶ om de volgende dag naar Berlijn door te vliegen, waar hij in het hotel van de Lufthansa logeert.

In dat hotel heeft hij een onderhoud met dr. Mohr, een staffunctionaris van Seyss-Inquart, die speciaal voor deze gelegenheid van Den Haag naar Berlijn was gekomen; een bijzonderheid die De Geer op dat moment waarschijnlijk niet kende. Het gesprek met Mohr op De Geers hotelkamer duurde hoogstens drie minuten. De Geer moest alleen beloven dat hij zich in Nederland niet met de politiek zou bemoeien.¹²⁷

Mohr zei in dat gesprek ook dat hij eveneens met de

D-trein naar Den Haag moest en hij stelde De Geer voor om de volgende dag met de dagtrein samen te reizen. De Geer zag dit als een volstrekt toevallige samenloop van omstandigheden en het gesprek op de terugreis ging volgens De Geers herinnering alleen over koetjes en kalfjes.¹²⁸

Tegen middernacht kwam de trein in Den Haag aan en betrad De Geer na bijna negen maanden weer zijn huis aan de Prins Mauritslaan 61. Het was pikdonker (door de verduistering) en bitter koud. De Bilt noteerde min tien graden.¹²⁹

Die zelfde dag was de zevende elfstedentocht verreden, die gewonnen werd door Auke Adema uit Harlingen in 9.19 uur en dat ondanks een gebroken hakleer.¹³⁰

Eindnoten:

- 100 J.C. Bloem, 'Het einde van 't jaar', *Verzamelde gedichten* (Den Haag 1947) blz. 152.
- 101 De letterlijke tekst van deze brief, waarvan de doorslag op het ministerie van buitenlandse zaken in Bonn wordt bewaard in het archief van het Duitse gezantschap in Portugal, is als bijlage VI op pagina 124 in dit boek opgenomen.
- 102 *Enquêtecommissie*, 2B, blz. 275.
- 103 Mededeling van Van Kleffens aan de enquêtecommissie: [Van Boeyen] 'scheen een soort stijf te hebben, die geacht werd op de heer De Geer de meeste indruk te maken. Als dat niet lukte, zei men, lukt er niets.' (a.w. 2c blz. 302).
- 104 Onderstreping door De Geer.
- 105 Ministerie van justitie, dossier-De Geer, bijlage 99, stuk 10.
- 106 L. de Jong, a.w. IX, blz. 44.
- 107 Dacht Gerbrandy ook aan de gedroste De Geer toen hij in mei 1941 het lot van de onder grote gevaren werkende Nederlandse zeelieden als argument hanteerde om te onderstrepen dat het Koninkrijk der Nederlanden nog steeds in oorlog was, ook al had het leger op 14 mei 1940 gecapituleerd? De terugkeer van De Geer en de verontwaardiging daarover lagen toen immers nog vers in het geheugen: '...it will also be clear what is meant to the Netherlands to continue the war when the European territory had been overrun. Imagine what it means for our thousands of seamen to have to brave all dangers without ever being able to see their loved ones.' (P.S. Gerbrandy, voorwoord bij H.S. Ashton, *The Netherlands at war* [Londen 1941] blz. XI).
- 108 Mededeling A. Philips (Ministerie van justitie, dossier-De Geer, proces-verhaal 5) en L. de Jong, a.w. IX, blz. 98. De Jong schrijft dat Gerbrandy en Van 't Sant, de secretaris van koningin Wilhelmina, hierover contact hebben gehad met MI-5, de Britse geheime dienst. Van Blankenstein vertelde de enquêtecommissie dat de Britse geheime dienst al in een zeer vroeg stadium op de hoogte was van De Geers overwegingen in Lissabon (*Enquêtecommissie* 2A, blz. 222).
- 109 Verklaring van B.C.F. van den Berkhof van Kockengen, (Ministerie van justitie, dossier-De Geer, proces-verbaal 18).
- 110 Deze mededeling is onjuist en het is niet aan te nemen, dat De Geer bij het afleggen van deze verklaring geen herinnering meer had aan zijn correspondentie met de gezant. Er is reden voor deze twijfel, omdat hij - anders dan in Londen en Lissabon - bij zijn verhoor en het proces in 1947 mentaal een goede indruk maakte. De politie-officier J.L. Posthuma die hem in februari en maart 1947 verhoorde verklaarde als getuige: 'ik heb de indruk gekregen dat verdachte voor een man van zijn leeftijd buitengewoon goed bij de pinken is.' Zijn collega J.H. Heynink formuleerde zijn indruk zo: '...dat verdachte volkomen in het bezit van zijn geestvermogens is.' Ook bij zijn optreden voor het Bijzonder Gerechtshof en de Raad van Cassatie maakte hij een gezonde indruk. Alleen zijn gehoor was wat verminderd; hij vraagt meer dan eens om herhaling van een opmerking of een vraag.
De correspondentie De Geer-Huene wordt bewaard in het archief van het Duitse gezantschap te Lissabon, ministerie van buitenlandse zaken, Bonn.
- 111 Ministerie van justitie, dossier-De Geer, proces-verbaal 52.
Dat in elk geval in Amerikaanse diplomatieke kringen Atlantico niet als 'besmet' werd beschouwd, kan worden afgeleid uit het gastenregister van het hotel. Gelijk met De Geer liet zich daar de Amerikaanse diplomaat George F. Kennan inschrijven. Kennan zou na de oorlog grote bekendheid en invloed krijgen als ontwerper van de na-oorlogse Amerikaanse politiek ten opzichte van de Sowjet-Unie en als schrijver over de geschiedenis van dat land. Kennan heeft geen herinnering

- aan een ontmoeting met De Geer (brief van 26 februari 1997). Zij waren dus als *Ships that pass in the night*.
- 112 De Geers zoon, jhr. mr. L.E. de Geer van Oudegein in een brief van 26 januari 1941 (deze brief heeft De Geer niet meer bereikt): 'Begin Januari schreef Annie U al over de goede ontvangst van de thee en op 22 Januari kwam het pakjes met koffie en ovomaltine, 24 Januari de thee en gisteren Uw brief van 15 Januari. Alles heeft ons zeer verblijd, vooral de goede en zorgvolle gedachte, die belichaamd werd in de ovomaltine, heeft ons gekoesterd. De kinders smullen er van.' (Ministerie van justitie, dossier-De Geer, bijlage 99, stuk 36).
Ook bij zijn terugreis naar Nederland had De Geer koffie en thee in zijn bagage gepakt. Mr. L.A. Ries schreef 5 februari 1941 in een brief aan Van Kleffens: 'En zoo zweeft, terwijl ik dit schrijf, de oude staatsman met onbezwaard geweten, naar het mij toescheen, maar bezwaard met vele pakken koffie en thee, ergens tusschen Barcelona en Berlijn. Helaas is het weer goed en er zijn geen termen om aan te nemen dat hij zijn bestemming niet zal bereiken.' (Dossier-De Geer, bijlage 99, stuk 17).
- 113 Ministerie van justitie, dossier-De Geer, proces-verbaal 20.
- 114 Seyss-Inquart noemde Rauter afzonderlijk, hoewel deze ook commissaris-generaal was.
- 115 Ministerie van justitie, dossier-De Geer, proces-verbaal 20.
- 116 Beide telegrammen bevinden zich in het archief van het Duitse gezantschap in Lissabon, ministerie van buitenlandse zaken, Bonn.
- 117 Zo duidt De Geer hem aan in zijn dagboek. Buiten de familiekring is hij bekend als de schilder Pijke Koch. Hij was getrouwd met de oudste dochter van De Geer.
- 118 Ministerie van justitie, dossier-De Geer, bijlage 151.
- 119 Ministerie van justitie, dossier-De Geer, proces-verbaal 52. Daardoor ging ook de correspondentie met oud-collega's verloren.
- 120 Hij had de Duitse gezant op 22 januari 1941 gezegd te willen reizen via Madrid en Parijs. Dat betekende een treinreis, die - zo bleek hem later - dagen en misschien wel weken in beslag zou nemen. Naar Berlijn vliegen en vandaar met de D-trein naar Den Haag leverde hem een grote tijdswinst op en dat woog op dat moment kennelijk het zwaarst.
- 121 Ministerie van justitie, dossier-De Geer, proces-verbaal 52.
- 122 "Voor zover ik de familieverhoudingen in de familie De Geer ken, geloof ik, dat de echtgenoot van De Geer haar man *niet* beïnvloed heeft om naar Nederland terug te keeren," verklaarde mr. A.W.R. baron Mackay (die in de oorlog als vertegenwoordiger van De Nederlandsche Bank in Londen was) in 1947. (Ministerie van justitie, dossier-De Geer, proces-verbaal 16). Ook een getuigenis van de kleinzoon van De Geer, jhr. L. de Geer van Oudegein tijdens een gesprek op 4 februari 1997 wijst in deze richting.
- 123 Ministerie van justitie, dossier-De Geer, bijlage 50.
- 124 Daarin gebruikt hij weer het argument, dat na zijn aftreden de scheiding van land en gezin 'minder gerechtvaardigd waren dan tevoren'. De tekst is te vinden in *Enquêtecommissie 2B*, blz. 278.
- 125 Ministerie van justitie, dossier-de Geer, proces-verbaal 17.
- 126 Dagboek-De Geer, ARA, archief familie De Geer, inv. 12.
- 127 Ministerie van justitie, dossier-De Geer, proces-verbaal 52.
- 128 Minister van justitie, dossier-De Geer, proces-verbaal 52. Otto Bene, de vertegenwoordiger van het Duitse ministerie van buitenlandse zaken in Den Haag, zei na de oorlog dat Mohr opdracht had De Geer uit te horen maar dat ging niet zo best. De Geer bleek een zwijgzaam man. (Hetzelfde archief, proces-verbaal 23).
- 129 Mededeling van Hans de Jong te Gorredijk dd. 25 november 1996. Er werden in de oorlog geen weerberichten of andere weerkundige gegevens gepubliceerd; ze zouden van militair-tactische betekenis voor de geallieerden kunnen zijn. De gegevens zijn wel in het archief van het KNMI bewaard gebleven.
- 130 Vgl. Pieter de Groot, Henk van der Meulen en Willem Stegenga, *De Elfstedentocht 1909-1985*, (Leeuwarden 1985).

De terugkeer en de kater

'Ik onderschat de geestelijke en stoffelijke zorgen, waaronder ons volk thans gebukt gaat en waaraan ik dus deel zal hebben, uiteraard niet,' schreef De Geer op 1 februari 1941, vlak voor zijn vertrek uit Estoril aan zijn nicht Iny in New York¹³¹ en dezelfde dag schreef hij een oud-collega in Londen 'ik zie aan dien terugkeer voor mijn persoon vele donkere kanten.'¹³²

Hij wist dat hij het moeilijk zou krijgen, maar zou hij bij benadering vermoed hebben hoe groot de teleurstelling zou zijn? Zijn vrouw had hem op 17 september 1940

weliswaar geschreven te verlangen naar het ogenblik waarop zij hem 'juichend zou inhalen'¹³³ en zelf noteert De Geer in zijn dagboek bij de zesde februari 1941: 'Met D-trein naar Den Haag (met dr. Mohr), waar ik 's avonds te 12 uur aankwam. Verrukkelijke ontvangst door Ria.'

Maar voor zijn vrouw was de toestand in de sindsdien verlopen maanden veranderd en zij bleek allerm minst gelukkig te zijn met zijn thuiskomst¹³⁴. Dat gold ook voor zijn zoon Eddy, die blijkens het dagboek de dag na de terugkeer met zijn vrouw Anny bij hem op bezoek kwam.¹³⁵ Er stond bovendien een militaire wacht voor zijn huis,¹³⁶ wat waarschijnlijk ook een wat onbehagelijke sfeer wekte.

Het commentaar van Frans Goedhart, onder het pseudoniem Pieter 't Hoen in de illegaal verspreide *Nieuwsbrief* van 8 februari 1941, met zijn bijna profetische retoriek¹³⁷, zal De Geer wel niet onder ogen gehad hebben en welke invloed het pinnig commentaar van Radio Oranje over de terugkeer had op de kring van zijn vrienden en oude relaties,¹³⁸ is moeilijk te reconstrueren. Maar uit beschikbare gegevens blijkt dat het voor De Geer in die dagen niet alleen letterlijk ijskoud was, maar figuurlijk evenzeer.

De voorzitter van het college van secretarissen-generaal, Snouck Hurgronje zei direct na de terugkeer in de vergadering van de secretarissen-generaal dat de autoriteiten hem verzocht hadden 'de heeren te zeggen dat contact met jhr. De Geer achterwege moet blijven.'¹³⁹

De Scheveningse hervormde predikant Straatsma (aan wiens uitgetikte preek De Geer zich in Boxmoor nog zo gelaafd had) zei na de oorlog geschokt geweest te zijn door De Geers terugkeer en er zelfs niet van te hebben kunnen slapen. Hij kende De Geer oppervlakkig ('ik zag hem wel eens in de Bethlehemkerk'), maar hij kreeg toch een week na De Geers terugkeer een telefoontje of hij eens langs wilde komen. Ook Straatsma concludeerde

dat De Geer de zaak strak juridisch bekeek en niet snapte, welke reactie zijn terugkeer bij de Nederlanders had gewekt. 'Ik heb nimmer iemand ontmoet die de houding van De Geer verdedigde.'¹⁴⁰

Nog voor De Geer behoefte kreeg om tegenover Straatsma verklaring en toelichting te geven, twee of drie dagen na zijn terugkeer al, voelde De Geer dat hij toch wel wat in het openbaar aan het Nederlandse volk had uit te leggen. Maar door zijn in Berlijn gegeven beloften was hij monddood gemaakt. Daarom wendde hij zich tot dr. Mohr van het Duitse gezantschap, de man die hij in Berlijn en op zijn terugreis had ontmoet.

De zaak werd van zo groot belang bevonden, dat deze in Berlijn moest worden afgehandeld. De Geer stelde een concept voor een communiqué op. Op zijn beurt stuurde Mohr dit naar het ministerie van buitenlandse zaken in Berlijn, met in een begeleidende brief de toelichting dat De Geer overladen werd met verzoeken een verklaring te geven en dat De Geer zich ook wilde verweren tegen de verklaring van Radio Oranje.

Blijkens een notitie van onder-staatssecretaris Woermann¹⁴¹ van maandag 10 februari 1941 wilde De Geer de volgende verklaring afgeven: 'Van verschillende kanten is mij naar de betekenis van mijn terugkeer in Nederland gevraagd. Ik wil daarop het volgende antwoorden.

Als minister heb ik indertijd mijn land verlaten. Als ik geen minister geweest was, had ik mijn land niet verlaten en zeker niet met achterlating van mijn vrouw. Cessante causa cessat effectus, dat wil zeggen: als de oorzaak wegvalt, vervallen ook de gevolgen.

Nu is mijn plaats weer bij mijn gezin en mijn volk. Ik

wil hun vreugde en leed ook in donkere tijden delen. Dat is de enige reden van mijn terugkeer. Politieke betekenis heeft deze niet. Integendeel, ik wil mij van elk politiek handelen onthouden en slechts als een vergeten burger leven.'

De formulering bevalt Woermann niet - veel te omslachtig - en hij ontwerpt een kortere tekst, die in vertaling zo aan het ANP kon worden afgegeven:

'Jhr mr D J de Geer schrijft ons: Van verschillende zijden werd mij naar de betekenis van mijn terugkeer naar Nederland gevraagd. Ik wil het volgende antwoorden: Mijn plaats is nu bij mijn gezin en bij mijn volk. Ik wil hun vreugde en leed ook in deze tijd delen. Dat is de enige reden van mijn terugkeer. Ik zal mij van de politiek onthouden en slechts als een vergeten burger leven.'

Weliswaar had Mohr aan Woermann geschreven dat Seyss-Inquart De Geers tekst had goedgekeurd, maar Woermann vond toch zijn eigen tekst beter. Daar was De Geer zelf het niet mee eens. Het argument, waarop hij zich zo had vastgebeten dat hij als 'ambteloos burger' handelde, was verdwenen. Op 15 februari 1941 is er daarom weer een notitie van Mohr met een nieuwe tekst van De Geer:

'Jhr. mr. D.J. de Geer schrijft ons: Van verschillende kanten wordt mij naar de betekenis van mijn terugkeer naar Nederland gevraagd. Ik zou daarop het volgende willen antwoorden.

Als ambteloos burger zag ik geen reden meer om buiten ons land te wonen. Mijn natuurlijke plaats is opnieuw aan de zijde van vrouw en kinderen en temidden van mijn volk, waarmee ik lief en leed ook in deze

tijd delen wil. Dat is de enige reden van mijn terugkeer. Ik wil mij van alle politiek handelen onthouden en slechts als vergeten burger leven.'

Deze tekst is door commissaris-generaal Fritz Schmidt¹⁴² goed gekeurd, schrijft Mohr. De verdere voortgang van al deze redigeerwerkzaamheden onttrekt zich aan de waarneming, maar het tot het uiterste ingedikte resultaat kennen we. Op vrijdag 21 februari 1941 verscheen in het Haagse dagblad 'Het Vaderland' de volgende tekst: 'Van verschillende zijden is mij gevraagd naar de betekenis van mijn terugkeer in Nederland. In antwoord hierop kan het volgende gemeld worden. Mijn natuurlijke plaats is thans aan de zijde van mijn echtgenote en temidden van mijn volk, welks lief en leed in ook in deze tijd wil delen. Dit is de éénige betekenis van mijn terugkeer. Het is mijn voornemen, mij van alle politiek te onthouden en slechts als een vergeten burger te leven, (w.g.) DE GEER.'

Berlijn had het been stijf gehouden op het punt van 'ambteloos burger zijn'.

Het 'van alle politiek onthouden' viel De Geer blijkbaar niet mee. Nog voor het communiqué was verschenen, had hij al contact gezocht met zijn politieke vrienden van weleer. Zo schreef hij op 18 februari 1941 aan mr. G.E. van Walsum¹⁴³ of deze niet eens wilde langs komen. De Geer wees daarbij op de oude vriendschapsbanden en vond dat Van Walsum dit niet mocht weigeren. Hij schreef ook alle nummers van 'De Nederlander' na 14 mei 1940 te hebben gelezen en het met alle artikelen eens te zijn.

Van Walsum antwoordde dat hij niet buiten het dage-

lijks bestuur van de CHU om wilde gaan en omdat het bestuur zich van contact wilde onthouden, kon hij ook moeilijk komen. Van Walsum oordeelde strikt (en dat moet de juridisch denkende De Geer hebben aangesproken): Van Walsum kon zijn functie van secretaris van het bestuur niet scheiden van zijn persoon.¹⁴⁴

Dat was nog eens een harde, persoonlijke bevestiging van wat het hoofdbestuur van de CHU op 10 februari 1941 aan alle kiesverenigingen (en De Geer zelf) had geschreven: 'Het behoeft geen betoog dat wij deze voor ons Nederlandsche volk zoo onbegrijpelijke daad van de heer De Geer in de hoogste mate betreuren. Wij zien niet hoe de heer De Geer, die voor, tijdens en na de oorlogsdagen de hoogste verantwoordelijkheid heeft gedragen, zijn terugkeer zou kunnen rechtvaardigen. (...) Voor een definitief oordeel is ook het standpunt van de regeering nodig, maar nu dit niet mogelijk is, zullen wij ons van contact met de heer De Geer onthouden en verwachten van u een gelijke houding.'

Ook nu weer is De Geers reactie die van een jurist, maar dan een die blijk geeft hoe weinig hij zich in de motieven en emoties van zijn landgenoten - al of niet gevoed door de verklaring van de regering in Londen - heeft ingeleefd: 'Het is onbegrijpelijk, hoe ge iemand, ongehoord, aldus hebt kunnen veroordelen.'¹⁴⁵

Eindnoten:

131 Ministerie van justitie, dossier-De Geer, bijlage 50.

132 D.J. de Geer, *Verantwoording* blz. 27.

133 Zie pagina 47 van deze uitgave.

134 'Wat hij gedaan had, werd door zijn echtgenote diep betreurd,' meldt De Jong (L. de Jong, *a.w.* IX, blz. 98). Uit een brief van 18 februari 1941 aan mevrouw Van Rhijn-van Dijk (aanwezig in de collectie-De Geer van het RIOD) kan worden geconcludeerd dat zij in De Geers visie vooral leed onder de 'onverwachte' en 'hoogst pijnlijke' reacties op zijn terugkeer. 'Het ergste is, dat mijn vrouw die ik dacht door mijn terugkeer gelukkig te maken en die op zichzelf daardoor ook wel gelukkig gemaakt is, mede door deze groote misvatting lijdt en iets van de redelooze verdenking op zich ziet vallen.'

135 C.L. Patijn zei tijdens een gesprek op 18 februari 1992: 'Eddy was wanhopig bij de terugkeer van zijn vader. Hij wist niet wat hij doen moest. Vrienden hebben hem toen het dilemma gesteld: zijn vader laten vallen of hem verdedigen. Eddy heeft toen het laatste gekozen, hoe moeilijk hij het er ook mee had. Ook na de oorlog heeft Eddy zijn vader steeds verdedigd en daar heb ik nog steeds grote waardering voor.' In de verhouding tussen De Geer en zijn schoondochter Anny was sprake van een *incompatibilité d'humeur*, zo bleek in het gesprek met De Geers kleinzoon.

136 Mededeling dd. 21 december 1996 van de priester-schrijver Guus van Hemert, die in die tijd elke dag langs het huis fietste, op weg naar school. Rauter, de Duitse commissaris-generaal voor de openbare veiligheid en 'Höhere ss- und Polizeiführer' die daarvoor verantwoordelijk was, zei na de oorlog dat van detainering is afgezien, want het ging om een oude man en er was toen in Nederland nauwelijks sprake van verzet. De Geer werd wel in de gaten gehouden, maar het bleek al gauw dat hij terug getrokken leefde. (Ministerie van justitie, dossier-De Geer, proces-verbaal 40).

137 *Nieuwsbrief nr. 24*, collectie Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam. De Nieuwsbrief kan beschouwd worden als de voorloper van het illegale blad 'Het Parool'. De oplage van deze Nieuwsbrief was ongeveer 2500 stuks.

138 Tekst van deze verklaring in *Eenige hoofdpunten* blz. 14-16.

139 Ministerie van justitie, dossier-De Geer, bijlage 151.

140 Ministerie van justitie, dossier-De Geer proces-verbaal 30.

141 De feiten in de volgende alinea's zijn ontleend aan het archief van het Duits gezantschap in Den Haag in het ministerie van buitenlandse zaken in Bonn.

142 Schmidt trad hier op als vervanger van Seyss-Inquart, die op dat ogenblik met zijn secretaresse naar de wintersport was.

- 143 Van Walsum (1900-1980) was secretaris van de Christelijk-Historische Unie en redacteur van het C.H.-dagblad 'De Nederlander'. Na de oorlog ging Van Walsum over naar de PvdA. Hij was o.a. Tweede Kamerlid en burgemeester van Delft en Rotterdam.
- 144 Anoniem dagboek. Ministerie van justitie, dossier-De Geer, bijlage 61A.
- 145 Ministerie van justitie, dossier-De Geer, bijlage 69.

Het sprookje van de terugkeer

Het is in dit gevoel van niet begrepen en niet gehoord worden, dat De Geer behoefte krijgt zich voor een groter publiek te verdedigen en zijn handelen te rechtvaardigen. Hij kiest daarvoor een ongebruikelijke vorm: een

vertelling in de vorm van een sprookje.

Vijf weken na zijn terugkeer, op 15 maart 1941, stuurt hij uitgeverij D.A. Daamen in Den Haag¹⁴⁶ een met de hand geschreven verhaal: 'Doelloze ballingschap door Emeritus'.

Het manuscript komt daar in handen van de jonge Bert Bakker, die in 1940 tot mede-directeur van de uitgeverij was benoemd.¹⁴⁷ Bakker schrijft op 18 maart 1941 De Geer een bericht van ontvangst en zegt dat hij overleg moet plegen met zijn mede-directeur, die buiten de stad is. Er zal 'volgende week' een beslissing worden genomen, maar hij maakt al vast wel bezwaar tegen het gebruik van een schuilnaam. Dat heeft 'weinig raison', want 'het zal toch de bedoeling van Uwe Excellentie zijn dat alle lagen van ons volk van Uw motivering kennis nemen en uit de tekst blijkt overduidelijk wie de schrijver is.'

Tegen naamsvermelding heeft De Geer blijkens een kattebelletje van 19 maart 1941 geen bezwaar, maar al op 21 maart 1941 is Bakker in zijn antwoord duidelijk: 'na rijp beraad en overleg moeten wij U berichten, dat wij het beter achten, deze brochure niet in ons fonds te doen verschijnen'. 'In alle bescheidenheid' adviseert Bakker om er niet bij andere uitgevers mee te gaan leuren en daarvoor gebruikt hij politieke argumenten.

Na de oorlog, bij de voorbereiding van het strafproces tegen De Geer zal Bakker verklaren dat hij na de ontvangst van het manuscript uitstel had bedongen om tijd te winnen. In die tijd had hij zich schriftelijk in verbinding gesteld met de oud-minister-president H. Colijn voor een advies. Bakker kende Colijn en had al eens eerder met hem over De Geer gesproken.¹⁴⁸

In een brief adviseerde Colijn De Geers verhaal niet uit te geven, omdat Radio Oranje het commentaar naar aanleiding van De Geers terugkeer naar Nederland niet herroepen had en hij als een landverrader werd beschouwd. Of Bakker in zijn antwoord aan De Geer van 21 maart 1941 als buikspreker van Colijn optreedt is niet precies na te gaan,¹⁴⁹ maar over de politieke implicaties van het werkje¹⁵⁰ ('nu U ons het manuscript ter beoordeling zond') is hij ondubbelzinnig.

Er bestaat wel degelijk een onderscheid tussen de terugkeer van een willekeurige, in mei 1940 in Engeland gestrande Nederlander en een minister. Bakker neemt daarbij de taak als woordvoerder van het Nederlandse volk op zich en schrijft De Geer dan: 'Het Nederlandsche volk is van oordeel dat Uwe Excellentie meer weet van wat zich achter de regeringsschermen afspeelde, dan een "toevallig" in Londen verblijf houdende landgenoot bij het uitbreken van den oorlog. Daarom zal het o.i. geen oor hebben voor de verdediging, dat de ballingschap van Uwe Excellentie gelijk stond met dien van andere Nederlanders. Hoezeer wij den waardigen toon van Uw manuscript bewonderen, wij meenen beslist Uwe Excellentie geen dienst te bewijzen met de publicatie ervan.' Ten overvloede wijst Bakker er ook nog op dat het maar de vraag is of de bezettingsautoriteiten hun toestemming voor publicatie zullen geven (en het gehannes van een maand tevoren over zoiets eenvoudigs als een communiqué mocht voor De Geer een aanwijzing zijn hoe dat zou kunnen gaan).

Deze brief vormt de inleiding tot een drie weken durende briefwisseling tussen De Geer en Bakker, die

een aardig inzicht geeft in de mentaliteit en het denken van twee totaal verschillende Nederlanders op dat ogenblik.

De Geer bedankt Bakker de volgende dag (22 maart 1941) voor de brief, maar noemt diens betoog over het verschil in status van een vluchteling en een oud-minister 'niet ter zake', '...daar geen fatsoenlijk mensch zich zal laten uithoren over wat hij door zijn ambt weet of zelfs wat daarover buiten geheim is, heeft dit verschil in casu geen praktische betekenis. Niet op dit punt was er dan ook te Londen bedenking tegen mijn terugkeer. De bedenking was slechts dat die terugkeer kwaadwillig zou worden uitgelegd als een soort berusting in de bezettingstoestand.'¹⁵¹

Dan wordt Bakker in zijn brief van 24 maart 1941 (de brieven volgen elkaar snel op) heel persoonlijk: '...omdat ik - en naar mijn rotsvast geloof vele anderen in den lande met mij - de overtuiging ben toegaan, dat Uwe Excellentie met publicatie het tegendeel zal bereiken van wat U zich hier voorstelt. Ik schrijf U thans niet meer in mijn kwaliteit van uitgever, doch vaderlander onder miljoenen anderen.

Ik zou dat nimmer hebben gedaan, wanneer ik over deze zaak niet met Uwe Excellentie in correspondentie was gekomen. (...) Uwe Excellentie moet vooral niet denken, dat ik ook maar in het minst aan Uwe geslotenheid twijfel t.o.v. de bezettende autoriteiten. Prijs geven van die geslotenheid zou gelijk staan met landverraad en zou de Duitse overheid ook geen hoogen dunk geven van de karaktervastheid der hoogste Nederlandsche ambtsdragers.

Die zijde van de zaak van Uwe terugkeer kan buiten geding blijven. Maar zoals indertijd de koning van Engeland, Edward, niet kon huwen met Mrs Simpson, omdat daardoor de troon werd verlaagd, zoo kon - het zij in bescheidenheid opgemerkt - Uwe Excellentie niet naar Nederland terugkeeren, zonder daarmede het volksvertrouwen te schokken. Iedere willekeurige Engelsche burger had kunnen huwen met een vrouw, die tot tweemaal toe was gescheiden; de Koning echter niet. Iedere "gestrande" Nederlander kon naar het vaderland terugkeeren, Uwe Excellentie echter niet.

Dit is geen zaak, waarom heen men kan theoretiseeren om het recht te praten. De psychologische reactie van het volk is, dat het niet¹⁵² kan. Londen heeft deze reactie aangevoeld, toen het zich tegen den terugkeer verzette; van haar standpunt uit - onze Regeering is immers in oorlog - terecht. Het heeft den geest der bevolking inderdaad geschaad, dat Uwe Excellentie terugkeerde. Ik geloof niet, dat ons volk U zal kwalificeeren als een verrader van geheimen. Het is teleurgesteld en mompelt: als een gewezen minister-president terugkeert, moet de zaak der geallieerden er wel slecht voorstaan. Deze reactie heeft Londen voorvoeld. De bezettingsautoriteiten behoefden niet meer, dan deze terugkeer. Die was hun genoeg. (...)

Ik weet: Uwe Excellentie behoeft zich aan mijn advies niet te storen. Maar dit is zeker: ik vertegenwoordig er mee - ook nu nog na kennisname van Uw geschrift - de vox populi. (...)

Tenslotte: het komt mij voor, dat Uwe Excellentie, mocht U tot publicatie van Uw verweer overgaan, beter

doet, dit in concreter en puntiger vorm te doen, dan in dien van een sprookje. De lezer zal gevoeliger zijn voor feiten, dan voor aanduidingen’.

De Geer is niet voor één gat te vangen en noemt op 26 maart 1941 het voorbeeld van de Engelse koning ‘ongelukkig’. ‘De Koning kon nadat hij was afgetreden huwen. Men heeft hem kwalijk genomen dat hij daarvoor aftrad en zijn roeping in de steek liet. Ik ben afgetreden en geen enkele insider zal beweren dat mijn aftreden met dien lateren terugkeer ook maar het geringste verband hield. (...) De terugkeer naar zijn land en zijn gezin heeft in zichzelf niet oneervols, kan integendeel onder bepaalde omstandigheden als plicht gezien worden, vooral voor een afgetreden minister, meer nog dan voor een gestrande. Immers, toen het vertrek van de ministers door sommigen als “vlucht” werd gebrandmerkt, is nadrukkelijk verklaard dat slechts de te vervullen ambtstaak tot het vertrek had bewogen (o.a. in mijn radiorede van 20 mei in Londen). Er kon geen sterker bewijs van den ernst dier verklaring gegeven worden dan door terugkeer na het vervullen der ambtstaak.’

Aan het slot verwijst De Geer naar de lange wachttijd die hij in Lissabon moest doorbrengen en het ontbreken van *headlines* in de Duitse pers na zijn terugkeer.

De laatste brief uit het dossier is Bakkers antwoord van 16 april 1941, waarin de zakelijke uitgever naar voren komt die wel degelijk een goed verhaal in De Geers wedervaren ziet. Hij heeft niet geantwoord, zegt hij, ‘omdat ik meende dat verdere gedachtenwisseling vruchteloos zou zijn. Dat meen ik nog steeds, maar omdat Uwe Excellentie vandaag of morgen toch in de

gelegenheid zal moeten worden gesteld Zijn terugkeer in het vaderland te motiveren, laat mij dit niet met rust omdat - nu het nog niet mogelijk is vrijuit te publiceren - de zaak nu nog niet rijp is.'

Wachten dus tot de persvrijheid in Nederland hersteld is, want 'het aftreden van Uw Excellentie en Zijn terugkeer in Nederland zijn te belangrijke gebeurtenissen in de geschiedenis van ons land, dan dat daar later niet het juiste licht over zou zijn te werpen.'

Zo is het. Mijn bijdrage aan dit boek is daartoe een poging geweest.

Eindnoten:

- 146 Met deze uitgever had hij vroeger contact gehad omdat deze als directeur van het dagblad 'De Nederlander' was opgetreden.
- 147 Bakker (1912-1969) zal in 1963 de uitgeverij onder zijn eigen naam voortzetten en als uitgever een zekere reputatie opbouwen. Alle feitelijke gegevens uit de volgende weergave zijn ontleend aan het dossier-De Geer op het ministerie van justitie.
- 148 Dat was voor de terugkeer van De Geer naar Nederland. Het was bij die gelegenheid dat Colijn De Geer 'een schurftige hond' had genoemd die voor zijn vertrek naar Engeland geen mond had opgedaan en tussen september 1939 en mei 1940 niet één keer had gesproken met de opperbevelhebber van land- en zeemacht. Deze opmerking van Colijn is niet geheel juist. Beter zou zijn te zeggen dat De Geer niet zelf het initiatief heeft genomen voor dit contact.
- 149 De brief van Colijn is, volgens de verklaring van Bakker, zoek geraakt. Bakker tikte, alvorens het manuscript terug te sturen, De Geers verhaal over. Het is dit typoscript, aanwezig op het ministerie van justitie, dat mede als bron voor dit relaas wordt gebruikt. Het is als bijlage 1 op pagina 108 van deze uitgave opgenomen.
- 150 Waarschijnlijk had hij als uitgever ook bezwaar tegen de nogal klungelige vorm van het verhaal. In de toonzetting van Bakkers brieven zou een dergelijk onomwonden oordeel echter niet passen. Hij beperkt zich aan het slot van de brief tot: 'Mocht Uwe Excellentie, in spijt van onze opmerkingen toch tot uitgave willen overgaan, zoo nemen wij de vrijheid U te adviseeren den in het begin gebruikten "sprookjes"-toon te handhaven in plaats van halverwege het manuscript de namen der werkelijkheid te bezigen.'
- In zijn antwoord van 22 maart 1941 zegt De Geer dat hij over de sprookjestoon zal 'denken'.
- 151 Deze weergave door De Geer van de bezwaren van zijn collega's is niet helemaal correct. Er bestonden in Londen ook wel degelijk bezwaren voor terugkeer op grond van de vrees dat de persoon en de invloed van De Geer, eenmaal in de macht van de Duitsers, op een of andere manier kon worden gebruikt.
- Dat dit niet geheel denkbeeldig was, bewijzen de overwegingen die de Duitse minister van buitenlandse zaken, Joachim von Ribbentrop na de oorlog over De Geers terugkeer heeft gegeven (pagina 70 van deze uitgave).
- De Geer had daarvan in maart 1941 uiteraard geen weet, maar dat de gedachte op dat ogenblik zelfs niet bij hem opgekomen is, geeft zijn naïviteit aan. De berichten over de door Duitsers gebruikte methoden om zich van mensen te bedienen en hen te behandelen, hadden hem toen toch ook al bekend kunnen zijn.
- 152 Deze en de volgende onderstrepingen in de briefcitaten van Bakker of De Geer.

Geciteerde literatuur en gedrukte bronnen

- Bloem, J.C., *Verzamelde gedichten* (Den Haag 1947).
- Broekhuis, Henk (ps. van Karel van het Reve), *Uren met Henk Broekhuis* (Amsterdam 1978).
- Colijn, H., *Op de grens van twee werelden*, (Amsterdam 1940).
- Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945, verslag houdende de uitkomsten van het onderzoek 2A, 2B en 2C* (Den Haag 1949).
- Geer, D.J. de, *Als de avondklok luidt* (Den Haag 1955).
- Idem, *Avondmijmering*, (Den Haag 1950).
- Idem, *De synthese in den oorlog* (Rotterdam 1942).
- Idem, *Uit de nevelen, rede gehouden voor het bijzonder gerechtshof*, (Den Haag 1947).
- Idem, *Van lang vervlogen dagen*, (Den Haag 1949).
- Idem, *Verantwoording* (Den Haag 1946).
- Gerbrandy, P.S., *Eenige hoofdpunten van het regeeringsbeleid in Londen gedurende de oorlogsjaren 1940-1945* (z.p. z.j. [1946]).
- Idem, voorwoord bij H.S. Ashton, *The Netherlands at war* (Londen 1941).
- Goethe, J.W. von, *Briefe der Jahre 1764-1786* (Zürich 1951).
- Groot, Henk van der Meulen en Willem Stegenga; Pieter de, *De Elfstedentocht 1909-1985* (Leeuwarden 1985).
- Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, I, II, III en IX, wetenschappelijke editie, (Den Haag 1969, 1969, 1970 en 1979).
- Kannemeyer, J.C., *Geskiedenis van die Afrikaanse literatuur I*, (Kaapstad/Pretoria 1978).
- Kersten, Albert E. (ed.), *Het dagboek van dr. G.H.C. Hart, Londen mei 1940-mei 1941* (Den Haag 1976).
- Puchinger, G., *Colijn, momenten uit zijn leven* (Kampen z.j.).
- Idem, *Colijn en het einde van de coalitie I en III* (Kampen 1969 en Leiden 1993).
- Idem, *Tilanus vertelde mij zijn leven*, (Kampen 1966).
- Smit en W.J. Wierenga; H.J. (ed.), *Correspondentie van Robert Fruin 1845-1899*, (Groningen-Djakarta 1957).
- Telders, B.M., *Nederlandsch onzijdigheid, grondslag en gevolgen* (Den Haag 1939).
- Vries, Joh. de (ed.), *Herinneringen en dagboek van Ernst Heldring*, (Groningen 1970).
- Wttewaall van Stoetwegen, C.W.I., *De freule vertelt* (Baarn 1973).

Geraadpleegde archivalia

Algemeen Rijksarchief, Den Haag, tweede afdeling, archief familie De Geer 1911-1985.

Algemeen Rijksarchief, Den Haag, tweede afdeling, archief Welter.

Algemeen Rijksarchief, Den Haag, tweede afdeling, archief van de commissie van onderzoek omtrent de gedragingen van Hare Majesteits buitengewoon gezant en gevolmachtigd minister te Lissabon (*'commissie-Van Limburg Stirum' [1940]*).

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam, archief-Albarda.

Ministerie van Justitie, Den Haag. Centraal Archief bijzondere rechtspleging 1947, dossier-De Geer, nummer 153.

Nationale Pers-sentrum, Kaapstad, Zuid-Afrika.

Politisches Archiv des Auswärtiges Amts, Bonn-Duitsland, archief Duits gezantschap in Lissabon (DR 5 Nr 1, Bd 3).

Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, collectie De Geer en collectie illegale bladen.

Bijlage I

Doellooze ballingschap door Emeritus.

Daar was eens een land, genaamd Terracara.

Het leefde meer dan honderd jaar in vrede en genoot in dien tijd groote voorspoed, al bleven de rampen en tegenslagen niet geheel achterwege.

De bewoners van Terracara voelden zich verbonden door warme liefde voor hun land en voor zijn instellingen en geschiedenis.

Daar zij niemand kwaad deden, en door hun bureu vertrouwd werden, bleven zij buiten de oorlogen in hun omgeving gevoerd. De vorsten van het land hadden een afkeer van den oorlog en kozen zich raadsliden, die dit gevoelen deelden.

Er kwam een dag, waarop reuzen dit land bezochten. Zij droegen zware wapenen en namen het bestuur van het land in handen.

Toen meenden degenen, die tevoren het bestuur gevoerd hadden, dat hun taak nog niet afgeloopen was en dat zij deze slechts vruchtbaar konden voortzetten buiten het gebied dat door de reuzen bezocht was.

Zij verlieten daarop het land.

Er waren menschen, die dit toeschreven aan lafheid en spraken van een vlucht.

Andere mensen gewaagden van bitter noodzaak.

* * *

Geruimen tijd nadat de reuzen in Terracara gekomen waren, gebeurde het dat een van de uitgeweken bestuurders, genaamd Tranquillus, zich genoopt zag zijn ambt neer te leggen. Hij leefde nu zonder zijn taak buiten zijn land. Dit lag niet in zijn lijn.

Want hij had het land verlaten niet als vluchteling, maar als ambtsdrager. Indien hij ambteloos burger geweest was, had hij het niet verlaten. En in geen geval zonder zijn gezin.

Hij kende de zegswijs der Romeinen: 'Cessante causa cessat effectus', hetgeen zeggen wil: als de oorzaak ophoudt, houdt ook het gevolg op.

De oorzaak van zijn uitwoning was vervallen. Moest hij niet terugkeeren? De mogelijkheid daartoe scheen gering. Want de reuzen hadden zich niet vriendelijk uitgelaten over de vertrekkende bestuurders. En zij waren nu de gezagsdragers in Terracara.

Er waren anderen, die wel terugkeerden.

Dit waren uiteraard niet de 'vluchtelingen'. Voor hen was de toestand niet veranderd.

Maar wel de 'gestranden': zij, die toevallig zich op vreemd

grondgebied bevonden, toen de reuzen in het land kwamen.

De meesten van hen keerden op den duur naar Terracara terug. Inzonderheid zoo zij zonder hun gezin gestrand waren.

Tranquillus gevoelde zich als een hunner. Ook hij vertoefde thans doelloos en buiten zijn wil op vreemde bodem. Ook voor hem was dit het gevolg van een levensinstelling, welke bestond toen de reuzen in het land kwamen, doch nu niet meer.¹ En ook hij was gestrand zonder zijn gezin. Maar de mogelijkheid van terugkeer zag hij niet.

In dien toestand gewerd hem een welkom aanbod.

De voormalige medebestuurders van Tranquillus stelden hem voor, te varen over verre zeeën naar een stukje Terracara, dat niet door de reuzen bezocht was en waar hij zich in zijn eigen omgeving kon thuis gevoelen.

Op den vijfde van de Slachtmaand² deed hij de reis uit het vreemde land naar een ander vreemd land, waar hij eenige tijd bleef vertoeven, ter voorbereiding van zijn verdere reis.

Het was een land, gekoesterd door de zon, beheerscht door een wijzen dictator³ en levend in vrede.

Daar vernam Tranquillus feiten, die hem deden vermoeden, dat de terugkeer naar zijn land voor hem zou openstaan.

Dit bracht hem op een tweesprong.

Uit het overzeesche gewest ontving hij opgewekte brieven, getuigende van de hartelijke ontvangst, die hem door zijn aldaar wonende verwanten bereid werd.

De uiterlijke omstandigheden waren er gunstiger dan in het eigen Terracara.

Daar stond iets tegenover.

De beslissing, waarvoor hij stond, kon er, gezien de internationale toestand, eene zijn voor jaren. Jaren waarin zijn gezin, dat in het bezochte Terracara was achtergebleven, zijn raad en bijstand waarschijnlijk meer zou behoeven dan zijn overzeesche verwanten. Jaren, waarin zijn levensavond verder zou dalen en de nacht kon intreden, voordat zijn gezin hem had teruggezien.

Hij neigde tot terugkeer.

Uit het zonnige land, waarin hij tijdelijk vertoefde, schreef Tranquillus aan zijn voormalige medebestuurders over zijn rijpend voornemen.

Zij opperden daartegen bezwaren.

Voornamelijk dit bezwaar, dat de terugkeer zou kunnen worden

uitgelegd als een welwillende geste tegenover het bezoek door de reuzen aan Terracera gebracht. Een geste die, als komende van een man, die vertrouwen genoot, ongunstig zou kunnen werken op den geest van de bewoners van Terracera.

Tranquillus deelde die vrees niet en betoogde, dat zijn terugkeer in hetzelfde licht behoorde te worden gezien, als dat van iederen anderen 'gestranden' burger. Hij zou daartoe het zijne bijdragen.

De briefwisseling droeg een vriendschappelijk karakter.

In het schrijven, waarin Tranquillus uiteindelijk zijn beslissing mededeelde, kon hij dan ook zijn oud-collega's danken voor de 'hoffelijke en hoogstaande' wijze, waarop de gedachtenwisseling was gevoerd. Tenslotte - zoo voegde hij er aan toe - geldt ook hier het woord: Een ieder zij in zijn eigen gemoed ten volle verzekerd.⁴

Op de vierde van Sprokkelmaand⁵ vertrok Tranquillus naar Terracera, waar hij den zesden van dezelfde maand aankwam.

Een pijnlijke verrassing wachtte hem daar.

Dat zijn terugkeer hem niet enkel rozen zou brengen, had Tranquillus voorzien.

Hij wist, dat in een bezet land stoffelijk en geestelijk de toestand een andere was dan in het zonnig land, dat hij verlaten had, en in het overzeesche gewest, waarheen hij had kunnen gaan.

Hij kende het woord van Goethe: 'Ich fühle, dass man um kein Haar glücklicher ist wenn man erlangt, was man wünschte. Die Zugabe! die Zugabe! die uns das Schicksaal zu ieder Glückseeligkeit drein wiegt'⁶.

Hij besepte, dat dit woord in dit geval bijzonder toepasselijk zou kunnen zijn.

Maar wat gebeurde, had hij niet gezien.

Zijn terugkeer bleek tenslotte bij zijn voormalige ambtsgenooten - en als gevolg daarvan bij een deel der bewoners van Terracera - reacties te hebben verwekt zoo onredelijk en buitensporig, dat het hem moeilijk viel ze uit het tevoren gebleken verschil van gevoelen te verklaren.

Nauwkeurig werden die reacties hem niet bekend, daar zij te hooi en te gras, en waarschijnlijk uit de derde of vierde hand, tot hem doordrongen.

Maar wat hij er van vernam, was genoeg om hem met zorg te vervullen. Hij stond voor het psychologisch raadsel, hoe, na de gevoerde briefwisseling deze onwaardige vorm gekozen kon zijn om van een afwijkend gevoelen te doen blijken.

Eerst langzamerhand kwam hij tot het begrijpen dat vergeven is. Zijn voormalige ambtsgenooten hadden de innige overtuiging

gehad, dat zijn terugkeer moedwillig zou worden misduid als een daad van politieke beteekenis. Zulks ter verslapping van den geest der bevolking, bij wie de teruggekeerde het vertrouwen genoot. Het was oorlogstijd. Verweer was noodig en kon het zekerst geboden worden door het vertrouwen in den teruggekeerde grondig te schokken.

Aldus heeft Tranquillus zich de oplossing van het raadsel gedacht.

En hij vond een bevestiging van deze opvatting in het feit, dat eenige tijd later, toen inmiddels gebleken was dat de gevreesde misduiding achterwege bleef, een correctie op het tevoren gesprokene werd aangebracht door de mededeeling, dat Tranquillus een hoogstaand karakter had en dat aan zijn integriteit en eer niet werd getwijfeld.

Ook dit eerherstel is slechts druppelsgewijs en langs omwegen te zijner kennis gekomen. Niettemin heeft hij het gewaardeerd, niet het minst ter wille van zijn voormalige ambtsgenooten.

Maar het kwaad had zijn werk gedaan en was moeilijk in zijn gevolgen te stuiten.

Integendeel, het ging ook nu zooals het gewoonlijk pleegt te gaan: 'fama crescit eundo', - het gerucht groeit onder het loopen.

De legendes stapelden zich op.

Verteld werd, dat Tranquillus in een nachtelijk uur heimelijk in den Haag was gekomen, hoewel hij gereisd had met den gewonen dagtrein uit Berlijn, die te middernacht arriveerde en dien hij om persoonlijke redenen prefereerde boven den nachttrein.

Zijn reis met de Lufthansa werd voorgesteld als opgedrongen door de reuzen, hoewel dezen reeds stappen hadden gedaan om de reis door Frankrijk mogelijk te maken. Tranquillus verkoos de luchtroute, die hem zonder veel omslag binnen drie dagen naar huis bracht; andere 'gestranden', die over Parijs gingen, deden daar twaalf dagen over.

Van verschillende zijden vernam Tranquillus, dat hij met een legerauto uit Berlijn gekomen was. Van andere zijde verluide zelfs, dat het een overvalauto was geweest.

Beloften van verdachten aard - zoo wilde de faam - waren afgelegd, hoewel de eenige belofte, die gevraagd en gegeven werd, was zich te onthouden van politieke bemoeiingen.

Als lid van een Nederlandsche Pétain-regeering - zoo luidde een stellig bericht, - volgens den een met den heer Mussert, volgens den andere met een leider van de Terracarische Unie, zou Tran-

quillus eerlang zijn staatkundigen arbeid hervatten. De waarheid is; dat die arbeid, zoodanig de oorlog duurt, definitief afgesloten is.

Omtrent de geestesrichting van Tranquillus deden de wonderlijkste verhalen de rondte. Hij was ongeveer alles wat hij vroeger niet geweest was.

Opmerkelijke ervaringen deed hij daarbij op van de onverwoestbaarheid der menschelijke verdwazing. Enkele jaren geleden kreeg hij van een officier van justitie de mededeeling, dat een nationaal-socialistisch spreker in een openbare bijeenkomst had gezegd: 'Een man Tranquillus, die Zondags naar de kerk durft te gaan, heeft het bestaan het volk te laten bestelen.' Gevraagd werd door dien officier, of bezwaar bestond tegen een strafvervolging. Het antwoord luidde, dat daartegen inderdaad bezwaar bestond. Wie bedenkt, dat zelfs in de gevangenissen het Evangelie wordt verkondigd en dat de rechtvaardigen den Medicijnmeester niet van noode hebben, zal begrijpen, dat de 'beleediging' te weinig overwogen werd geacht om haar te doen boeten. Thans vernam Tranquillus, dat iemand, nog wel een theoloog, zij het een jongmaat, die nog geen vaste standplaats had, ergens verklaard had: 'Tranquillus is nationaal-socialist en behoorde derhalve niet in de kerk te komen.'

Een nieuw bewijs, dat de krankheid van het politieke overkookten niet tot een bepaalde partij beperkt is.

Niet alle geruchten, die rondom Tranquillus geloopt hebben, zijn in het voorgaande vermeld.

Het bevat slechts een bloemlezing.

Het verhaal van het schip, onderweg naar het overzeesche Terracara, dat een half uur vergeefs op Tranquillus had liggen wachten, en vele andere fluisterlegendes bleven onvermeld.

Toch moet op één verhaal nog de aandacht gevestigd. Vooral daar het schijnt ingegeven door blijkbaar kwalijk begrepen uitlatingen van Tranquillus' voormalige ambtsgeenooten, waarvan weer alleen de echo's tot hem doordrongen.

Verteld is, dat, toen Tranquillus naar Terracara terugkeerde, hij daarmee prijs gaf de vervulling van een belangrijke opdracht, hem voor het overzeesche gebied van het bezochte land verleend.

Zoo dit juist ware, zou hij inderdaad een ernstig verzuim hebben gepleegd. Doch het is niet juist.

Op den twintigsten van Wijnmaand⁷, ruim 14 dagen voor zijn vertrek naar het zonnige land, kreeg hij een bezoek van een zijner voormalige medebestuurders.

Het was een fraaie najaarsmiddag.

Op het groote grasveld in den tuin van Tranquillus' toenmalig verblijf ontving hij zijn oud-collega.

Deze deelde hem mede, dat de opdracht, waarvan tevoren sprake was geweest, geheel vervallen moest. Laatstelijk ontvangen berichten hadden den zakelijken grond daaraan ontnomen. Er kon wel een nieuwe opdracht worden gemaakt, indien Tranquillus dit met 't oog op zijn reis wenschelijk achtte. Maar prijs gesteld werd daarop niet.

Het slot was, dat de nieuwe opdracht tot stand kwam.

Het was er eene in algemeene termen vervat.

Zonder reële substantie.

Een vriendelijk bedoelde introductie.

Zij was gemaakt terwille van de reis.

De reis werd niet gemaakt ter wille van haar.

Dit alles was aan Tranquillus bekend, toen hij besloot naar het eigen Terracara terug te keeren.

Het was evenzeer bekend aan zijn oud-ambtsgenoot.

Met het voorafgaande mogen worden volstaan.

Zonder in politieke beschouwingen te treden, waarvan Tranquillus zich thans verre moet houden, konden sommige vertelsels niet worden besproken.

Maar het meegedeelde zal voldoende zijn om te doen gevoelen, dat, hoe men overigens ook over den terugkeer van Tranquillus moge oordeelen, deze niet is het verlaten van een betrokken post of het verwaarloozen van een te vervullen taak, maar het beëindigen van een doelloze ballingschap, zonder nut voor het groote geheel of voor wien of wat ook, ten einde zich te wijden aan den kleineren kring, waarvoor zijn leven misschien nog eenige waarde kan hebben.

Eindnoten:

- 1 Onderstreept in het dossier van de bijzondere rechtspleging (door een van de leden van het tribunaal?).
- 2 Dit woord is omcirkeld in het dossier, waarschijnlijk door prof. mr. W.P.J. Pompe, die raadsheer was in de Raad van Cassatie. Deze aanduidingen voor de maanden hadden in en na de oorlog een geladen betekenis, omdat nationaal-socialistische en fascistische groeperingen ze gebruikten in plaats van de van oorsprong Romeinse namen. Bij de behandeling van de cassatie ondervroeg Pompe De Geer over dit taalgebruik ('een onbelangrijke vraag, maar waarom deed u dit?'). Pompe wees hem er op dat hierdoor het verhaal een eigenaardige kleur kreeg. De Geer zei zich hiervan niets te herinneren. 'Ik spreek nooit van Oogst- of Slachmaand. Dat heeft men er later bij gezet. (...) Ik kan nu nog niet begrijpen dat ik het gedaan heb, maar zeker niet om nationaal-socialist te zijn'.
- 3 De Geer zinspeelt hierbij op de Portugese president Salazar (1889-1970). De voor een typisch taalgebruik zo gevoelige cirkeltrekker vond bij de aanduiding 'een wijzen dictator' kennelijk geen aanleiding zijn potlood te pakken.
- 4 De Geer ontleent dit woord aan de Bijbel (Romeinen 14:5).
- 5 Ook dit woord omcirkeld.
- 6 Goethe schrijft dit op 19 juni 1771 in een brief aan Johann Daniël Salzmann (J.W. von Goethe, *Briefe der Jahre 1764-1786* (Zürich 1951) blz. 157). De spelling van het citaat is, in afwijking van de bron, ontleend aan deze wetenschappelijke editie.

De Geer gebruikt het citaat ook in de brief, die hij op 1 februari 1941 uit Estoril schreef aan een van de ministers uit zijn kabinet (waarschijnlijk Welter). Hij vindt Goethe's woorden bijzonder toepasselijk op zijn situatie, al is de inkleding van Goethe voor de zeer vrome De Geer 'wat paganistisch' (D.J. de Geer, *Verantwoording* [Den Haag, z.j. (1946)] blz. 23).

7 Ook dit woord weer omcirkeld in het dossier.

Bijlage II

Bijlage III

Nicht als 'Refugié' sondern im Dienste habe ich das Land verlassen.

Nachdem der Oberbefehlshaber mitgeteilt hatte, dass dauernder Widerstand ausgeschlossen sei, wurde es als Pflicht der Regierung erachtet, sich nach dem Auslande zu begeben. Diese Pflicht habe ich erfüllt.

'Cessante causa cessat effectus'.

Wo mein Dienst aufgehört hat, kann auch mein Aufenthalt im Auslande aufhören. Darum wünsche ich ins Land zurückzukehren.

Ich vertraue, dass die Deutsche Occupationsautorität hiermit einverstanden ist. Dieses Vertrauen beruht auf folgenden Gründen:

1.) Meine Absicht ist, mich jeder politischen oder kritischen Tätigkeit zu enthalten und nur als ruhiger Bürger zu leben.

2.) Schon in meiner Radio-Rede, am 20. Mai in holländischer Sprache in London gehalten, habe ich das schickliche Betragen im besetzten Gebiete wie folgt gekennzeichnet: 'Die Pflicht der Verwaltung ist jetzt, im guten Verhältnis mit der deutschen Occupationsautorität dem Wohlsin der Bevölkerung nach Vermögen zu dienen. Die Bevölkerung ihrerseits hat die Pflicht, durch eine ruhige und ordentliche Haltung die normale Wirkung des Dienstes zu fördern und alles zurückzuweisen, was einen regelmässigen Gang des Lebens stören oder erschweren könnte. Die Regierung hofft, dass unsere Nation auch in dunklen Tagen wie diesen ihre Würde und Besonnenheit bewahren und sich dadurch die Achtung des Gegners erwerben wird.' Wer so gesprochen hat in einem Augenblicke, im welchem an eine vorzeitige Rückkehr ins Land gewiss noch nicht gedacht werden konnte, wird auch in den Augen der Occupationsautorität keine Gefahr für die Ordnung bilden können.

3.) Die Occupationsautorität hat durch die korrekte Haltung, welche sie gegenüber der Bevölkerung angenommen hat, sich bemüht nutzloses Leid zu vermeiden und die Atmosphäre so erträglich wie möglich zu machen. In dieser Linie liegt, einem amtlosen Bürger nicht zu versagen, in seinem Lande zu wohnen und an Freude und Leid seiner Volksgenossen teilzuhaben.

4.) Anti-deutsche Vorurteile haben mich niemals berührt. Wenn richtig sein möchte, was vor kurzem im Radio zu Hilversum gesagt worden) ist: 'In unserem Lande ist seit Jahrzehnten eine fortdauernde, wohl oder nicht bedeckte, wohl oder nicht vom Auslande bezahlte, anti-deutsche Propaganda geführt worden. Viele Niederländern fällt es schwer, sich dem zu entziehen was ihnen mit dem Breilöffel eingegeben wird,' dann kann gesagt werden, dass ich von dieser seit Jahrzehnten geführten Propaganda niemals

das Opfer gewesen bin. Während des Weltkrieges 1914-1918 war ich, mit vielen meiner politischen Freunde, im Geiste pro-deutsch. Das Jahr des vorhergehenden Krieges - 1870 - ist mein Geburtsjahr. 'Mit dem Breilöffel' sinds mir dann anti-deutsche Gedanken so wenig beigebracht, dass auch meine Eltern damals pro-deutsch waren. Die deutsche Kultur und Wissenschaft haben oft mein Leben bereichert, und im deutschen Berglande habe ich seit Jahrzehnten einen grossen Teil meiner Ferien verbracht.

Wie vorher schon gesagt, habe ich den Vorsatz, nach meiner Rückkehr in die Niederlande, mich während des Restes des Krieges von jeder politischen Tätigkeit zu enthalten. Als ein vergessener Bürger will ich leben, mich widmend der Lektüre und den Studium und vor allem meiner Gattin, welche in meinem vielleicht allzu beschäftigten Leben in diesen Punkte nicht verwöhnt worden ist. Mein beinahe 70-jähriges Alter wird diese Zurückgezogenheit nicht schwer machen. *Neben meiner Frau, welche in Mai in Holland zurückgeblieben ist, würde auch ihre hochbetagte Mutter, die eine Deutschgeborene ist, durch meine Rückkehr ins Land glücklich gemacht werden*¹.

Obgleich also meine politischen Zukunftswünsche keine praktische Bedeutung mehr haben werden, meine ich doch, in dieser Privatnotiz zur völligen Unterrichtung des Occupationsautoritäten darüber nicht ganz schweigen zu müssen.

Es ist selbstverständlich, dass ich als warmer Vaterlandsfreund, welches auch das Ende des Krieges sein möchte, vor allem mich sehne nach einer Wiederherstellung der Unabhängigkeit unseres Landes. Daneben aber trage ich im Herzen den feurigen Wunsch, dass dieser unheilvolle Krieg nicht ohne gute Früchte bleiben wird. Die Geschichte lehrt mich, dass auch aus dem Leiden, welches über die Menschen kommt, nach Gottes Fügung oft ein reicher Segen aufblüht. Zuweilen wird dieser erst gesehen unter einer folgenden Generation, manchmal auch wird er schon erfahren von denselben, welche den Schmerz ertragen haben. Wenn dieser Krieg ein neues Europa bringt, in welchem weniger politische Reibungsursachen gefunden werden, eine breitere und stärkere wirtschaftliche Zusammenstimmung gültig ist, weniger gefragt wird nach dem was scheinbar und zeitlich die Völker trennt als nach dem was wesentlich und dauerhaft ihrem gemeinschaftlichen Wohlstand dienen kann, dann werden die Tränen dieser Zeit nicht vergebens vergossen sein. Die erste Bedingung dafür wird sein ein engeres und ehrlicheres - das heisst weniger selstsüchtiges - Band zwischen den Nationen als es in vergangener Zeit ist erreicht

werden können. Was ich in der seit 1933 in Deutschland geführten Politik stets gewürdigt habe, ist die Wegschaffung der 'Kleinstaaterei' im Reiche, eine Reformation, auf die auch frühere Regierungen schon gesonnen hatten, die jedoch damals keinen Fortschritt gemacht hat. Als Modell für eine Verbindung freier Staaten kann diese Reformation selbsterständlich nicht gelten. Doch wenn der Geist, der aus ihr spricht, der Geist von schicklicher Zusammenfügung und von Preisgabe beschränkter und veralteter Absonderung, in unserem Kontinent durchbricht, dann wird auf manchem Gebiete, politisch, wirtschaftlich, sozial und finanziell, eine gemeinsame Zweckstellung und eine geordnete Arbeitsverteilung möglich werden, welche, neben Abwendung von zukünftiger Kriegsgefahr, eine Erhöhung des allgemeinen Wohlstandes und eine neue steigende Linie für Europa bringt. Ein zu grosses Wort wäre es, zu sprechen von den 'Vereinigten Staaten von Europa' als von einem in sichtbarer Zukunft zu erreichenden Ideal. Aber schon die Bildung einer supranationalen Rechtsgemeinschaft von bescheidenerem Vorsatz, deren Aufgabe beschränkt wäre auf die dringendsten Sachen und Angelegenheiten Europäischer Gemeinnützigkeit, würde eine friedliche Entwicklung dieses Kontinents in hohem Masse fördern.

Zu den Problemen, welche in diesem Zeichen für eine internationale Anordnung sich bieten sollten, würden wahrscheinlich zuerst gehören die Bewaffnungsfrage, die Zollpolitik, die Sozial-Gezetzgebung und das Münzwesen. Letzteres aus der Ueberlegung, dass durch gesunde und stabile Valutaverhältnisse die Zugänglichkeit der Rohstoffen erhöht werden sollte.

Wenn der jetzt wütende Vernichtungskrieg über kurz Platz machen könnte einem in jenem Geiste unternommenen Versuch zu gründlicher Ordnung Europas, dann würde ein Seufzer der Erleichterung durch die Menschheit gehen und würden wir wahrscheinlich denjenigen, welche nach uns kommen, die Welt etwas bessert hinterlassen als wir sie gefunden haben.

Eindnoten:

- 1 Cursieve regel later in het handschrift van De Geer toegevoegd.

Bijlage IV

Lissabon, den 28. November 1940.

Der frührere holländische Ministerpräsident de Geer, der seit enigen Wochen in Lissabon aufhält, suchte mich dieser Tage auf, um mich zu bitten, bei der Deutschen Regierung die Genehmigung zu seiner Rückkehr nach Holland zu erwirken.

Er sei seinerzeit mit den übrigen Mitgliedern der holländischen Regierung nach England gefahren, habe aber im September dieses Jahres seine dortigen Aemter niedergelegt und sei nach Lissabon gekommen. Seine ursprüngliche Absicht sei hierbei gewesen, zu seinen Kindern nach Niederländisch-Indien weiterzureisen, doch habe er bei ruhiger Erwägung und nach Erlangung grösserer Distanz zu den aktuellen Geschehnissen den Entschluss gefasst, nach Holland zurückzukehren, um mit seiner Frau, die dort zurückgeblieben sei, in aller Stille als Privatmann zu leben. Seine gegenwärtige politische Einstellung hat Herr de Geer in einer kurzen Denkschrift zusammengefasst, die er bat, seinem Antrag beizufügen.

Minister de Geer wies daraufhin, dass er besonders dankbar sein würde, wenn die Entscheidung, deren positiven Ausgang er mit Bestimmtheit erhoffe, sobald als möglich getroffen werden könnte, um vielleicht schon am 14. Dezember dieses Jahres seinen 70. Geburtstag in der Heimat begehen zu können. Ich darf anheimstellen, mich mit telegrafischer Weisung zu versehen.

An das Auswärtige Amt, BERLIN.

Bijlage V

Estoril 25 Dezember 1940.

Sehr verehrte Exzellenz,

Meine Erwartung, dass die Occupationsautorität einverstanden sein würde mit meinem Wunsch ins Land zurückzukehren, hat augenscheinlich guten Grund gefehlt. Das lateinische Sprichwort 'Qui tacet consentit'¹ ist doch in diesem Falle gewiss nicht gültig. Vielmehr nehme ich an, dass wichtige, sei es mir unbekannte, Ursachen meiner Rückkehr ins Land widerstehen.

Da es niemals meine Absicht gewesen ist längere Zeit in Portugal zu bleiben, wo ich keine Familie oder alte Bekannten habe, muss ich deshalb jetzt sinnen auf eine Abreise in anderer Richtung. In New-York z.B. habe ich Verwandten, welche mich schon mehrmals genötigt haben zu ihnen zu kommen. Bevor ich mich in dieser Angelegenheit entschliesse, würde es mich indessen höchst erfreuen von Ihrer Exzellenz lernen zu mögen, ob auch nach ihrer Meinung meine zuvor gemeldete Voraussetzung richtig ist. Ihre Exzellenz kann dieses selbstverständlich viel besser beurteilen als ich. Wenn meine Voraussetzung *nicht* richtig ist, bleibe ich jedenfalls hier.

Die Freundlichkeit, von Ihrer Exzellenz bisher erfahren, gibt mir die Freimütigkeit mich für diese Auskunft zu ihr zu wenden. Ich hoffe, damit nicht unbescheiden zu sein oder Ihre Exzellenz für eine schwer zu beantwortende Frage zu stellen. Möchten dies doch der Fall sein, dann wollen Sie mich wohl entschuldigen und dann werde ich ganz verstehen, wenn Ihre Exzellenz eine bestimmte Antwort auf meine Frage zurückhält.

Mit dem Ausdruck vorzüglichster Hochachtung, Euer Exzellenz sehr ergebener, de Geer.

Seine Exzellenz Herrn Baron von Huene, Deutschen Minister in Lissabon.

1 Wie zwijgt, stemt toe.

Bijlage VI

Lissabon, den 28. Dezember 1940.

Sehr verehrte Exzellenz!

Mit verbindlichstem Dank bestätige ich Ihre Zeilen vom 25. d.M. Ich bedaure aufrichtig, dass es bis jetzt noch nicht möglich war, eine Entscheidung über die Frage Ihrer Rückkehr nach Holland zu erwirken, und ich habe Ihrer besonders an den beiden von Ihnen erwähnten Terminen, an denen Sie gem daheim gewesen wären, an Ihrem 70. Geburtstag sowie in diesen Weihnachtstagen, gedacht.

Ihre Frage, welche Entscheidung ich seitens der in Frage kommenden Regierungsstellen erwarte, vermag ich niet zu beantworten, da ich von hier in keiner Weise beurteilen kann, welche politische Faktoren - denn um diese handelt sich ja allein - im gegenwärtigen Augenblick massgebend sind. Gerade die Tatsache, dass die Antwort so lange auf sich warten lässt, beweist die Schwierigkeit der Entscheidung. Ich muss also Ihre weiteren Entschlüsse ganz allein Ihrem Ermessen überlassen. Da ich jedoch Ihre Ungeduld sehr gut verstehen kann, habe ich heute eine telegrafische Rückfrage beim Auswärtigen Amt um Beschleunigung gebeten.

Mit dem Ausdruck vorzüglichster Hochachtung bin ich Euer Exzellenz

sehr ergebener
gez.: von Huene.

An Seine Exzellenz Herrn Minister de Geer, Estoril. Hotel Paris.

P.S. In diesem Augenblick geht ein Telegramm aus Berlin ein, wonach Ihre Eingabe noch der Prüfung unterliegt und dass weitere Weisung vorbehalten bleibt.

v.H.

Bijlage VII

Bijlage VIII

Op 14 januari 1941 verhuisde De Geer van hotel Paris naar hotel Atlantico in Estoril. Hij kwam daar gelijk aan met George F. Kennan - toen nog een jong Amerikaans diplomaat; na de oorlog één van de belangrijkste architecten van de Amerikaanse politiek ten opzichte van de Sovjetunie.

Bijlage IX

De Geer zegt (en toont dat ook herhaaldelijk) dat hij geen waarde hecht aan glamour en uiterlijk vertoon. Maar hij maakt in Lissabon wel gebruik van de ere-titel 'Minister van Staat' om zich te legitimeren.